

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

Explaining the Scope of Validity of the Prima Facie
Meaning of the Legislator's Words, Considering Superior
Interpretative Elements in Civil and Criminal Law

Authors: Mohammad Amini | Hasan Poorbafrani |
Mohammad Mahdi al-Sharif | Mahdi Shahabi

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2024.246611.3571>

تبیین گستره اعتبار ظهور بدوی کلام مقنن،

با نظر به مؤلفه‌های برتر تفسیری در حقوق مدنی و کیفری

نویسندگان: محمد امینی | حسن پوربافرانی | محمد مهدی الشریف | مهدی شهابی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2024.246611.3571>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Explaining the Scope of Validity of the Prima Facie Meaning of the Legislator's Words, Considering Superior Interpretative Elements in Civil and Criminal Law

Mohammad Amini • PhD in Private Law, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran. m.aminiphdlaw74@ase.ui.ac.ir

Hasan Poorbafrani • Associate Professor, Department of Law, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran. hpoorbafrani@ase.ui.ac.ir

Mohammad Mahdi al-Sharif • Associate Professor, Department of Law, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran. (Corresponding Author) m.alsharif@ase.ui.ac.ir

Mahdi Shahabi • Associate Professor, Department of Law, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran. m_shahabi@ase.ui.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The interpretation of legal texts is a structured and regulated process essential for maintaining consistency with the legislator's intended purpose and preventing subjective interpretations. This process employs specific tools that serve as guiding principles for interpreters, ensuring that the application of the law aligns with its original objectives. Many of these interpretative tools are rooted in conventional understanding—trusted by rational individuals in communication and not opposed by foundational legal principles—and are shared between the disciplines of Uṣūl al-Fiqh (principles of Islamic jurisprudence) and contemporary legal scholarship. Over time, additional tools have evolved within legal practice, such as the principle of interpreting laws in harmony with their underlying spirit.

Linguistic principles are particularly critical in the interpretation of legal texts, as they aid in discerning the intent of the legislator. Central to these principles is the "Isalat al-Zohur" [Principle of Apparent Meaning], which posits

that when a word or phrase holds multiple potential meanings, it should be interpreted according to the meaning favored among rational individuals. In jurisprudential terms, texts with such characteristics are referred to as "Zahir" [Prima Facie], while the preferred interpretation is termed "Zohur" [Apparent].

This study focuses on situations where the legislative language is ambiguous or vague, and the apparent meaning does not sufficiently indicate the intended purpose. It explores the extent to which interpreters can consider superior interpretative elements—such as the spirit of the law, legislative intent, and rationality—to deviate from the prima facie meaning. The analysis extends to both civil and criminal law, examining whether distinctions exist between the two in terms of permissible interpretative strategies.

2. Research Question

The primary questions this study seeks to address are:

In the context of legal interpretation where multiple meanings are possible, can interpreters legitimately consider the spirit of the law, legislative intent, and rationality as tools to deviate from the prima facie meaning of the legislator's words?

If affirmative, does the permissible extent of such deviation differ between civil and criminal law?

Specifically, within criminal law, what are the limitations imposed by interpretative principles on relying upon legislative intent to move beyond the prima facie meaning of the legislator's language?

3. Research Hypothesis

The study hypothesizes that:

Superior interpretative elements can and should be employed to move beyond the prima facie meaning of legislative texts when ambiguity or vagueness is present.

The extent to which interpreters may rely on these elements varies between civil and criminal law due to the differing underlying principles and objectives of these legal domains.

In civil law, there is greater flexibility to consider legislative intent and the spirit of the law to achieve equitable outcomes.

In contrast, criminal law, governed by the principle of legality and the need for legal certainty, imposes stricter limitations on deviating from the text's prima facie meaning, thereby restricting the use of superior interpretative elements.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This research adopts a doctrinal methodology complemented by a comparative approach. It involves a thorough analysis of legal texts, jurisprudential principles, and scholarly interpretations within both Islamic jurisprudence and contemporary legal systems. The study examines primary sources, including

legislative texts, judicial decisions, and authoritative legal commentaries, to understand the application of the Principle of Apparent Meaning and its exceptions.

The theoretical framework is built upon legal hermeneutics and the philosophy of law, focusing on the balance between textualism and purposivism in legal interpretation. By comparing civil and criminal law, the research highlights how different legal fields prioritize various interpretative tools based on their unique objectives and the values they seek to protect.

5. Results & Discussion

The study reveals that the interpretative possibilities for the meaning of a legal or jurisprudential text can be categorized into three distinct types: "Nass" (explicit), "Ijmal" (ambiguity), and "Zohur" (apparent meaning). When the text is explicit [Nass], its meaning is clear, leaving no room for alternative interpretations. In cases of ambiguity [Ijmal], multiple meanings exist without any taking precedence, requiring the interpreter to resolve the uncertainty. The primary focus of this study, however, is on texts where one meaning is favored over others [Zohur], and how to achieve a stable and definitive interpretation of this apparent meaning.

Despite the legislator's efforts to draft clear and unambiguous laws, ambiguities inevitably arise due to the complexities of language and the evolving nature of societal contexts. These ambiguities necessitate that interpreters play an active role in resolving them. The study emphasizes that interpreters should not rely on personal or unstable prima facie interpretations but should instead seek out the stable apparent meaning that aligns with the legislator's true intent. This approach ensures that interpretations remain consistent with the purpose and spirit of the law.

The spirit of the law, legislative intent, rationality, and established interpretative principles emerge as crucial tools in guiding interpreters toward stable apparent meanings. By considering these superior interpretative elements, interpreters can move beyond the prima facie meaning when it contradicts the legislator's true objectives. This process allows for a more nuanced understanding of the law that aligns with its intended purpose rather than a superficial reading of its text.

In civil law, the flexibility to consider these interpretative tools is more pronounced. Interpreters are encouraged to conduct narrow interpretations that ensure alignment with the legislative purpose. By doing so, they can reach conclusions that reflect the legislator's true intent, promoting justice and equity within the legal system. The use of superior interpretative elements in civil law supports the dynamic application of legal principles to complex and evolving societal situations.

Conversely, in criminal law, the study highlights a stricter approach due to the principles of legality and legal certainty. Expanding the scope of criminal liability based on personal or unstable *prima facie* interpretations is categorically forbidden. This prohibition is grounded in the need to protect individual rights and prevent unjust punishment for behaviors not explicitly prohibited by law. The principle of narrow interpretation in criminal law mandates that when there is a conflict between the spirit of the law and established interpretative principles, the latter must take precedence to uphold the rule of law and protect against arbitrary interpretations.

An important exception in criminal law is identified in the context of leniency and moderation provisions. The principle of "interpretation in favor of the accused" allows interpreters to expand the scope of certain criminal provisions to benefit the defendant. By keeping in mind, the purpose behind leniency and mitigating provisions, interpreters can support the legislator's goal of providing relief, thereby enhancing the fairness and humanity of the criminal justice system.

The study also underscores the need for civil and criminal laws to incorporate guidelines for structured interpretation based on legal logic. Such guidelines would address the critical need for consistent judicial interpretation of ambiguous statutory language. By establishing clear interpretative frameworks, the legal system can reduce judicial disparity and promote uniformity in rulings across courts.

6. Conclusion

The findings of this study affirm that superior interpretative elements – such as the spirit of the law, legislative intent, rationality, and established principles – are essential in achieving stable and definitive interpretations of legal texts when ambiguities arise. In civil law, these tools provide interpreters with the flexibility to align their interpretations closely with the legislator's true intent, fostering equitable outcomes and reflecting the dynamic nature of societal needs.

In criminal law, however, the application of these interpretative elements is more constrained to uphold the principles of legality and legal certainty. Except in cases involving leniency and moderation provisions, interpreters must adhere strictly to the established interpretative principles, avoiding any expansion of criminal liability beyond what is explicitly stated in the law. This approach safeguards individual rights and maintains the integrity of the legal system.

The study concludes that incorporating structured interpretative guidelines into civil and criminal laws is imperative. Such guidelines would enhance consistency in judicial interpretations, reduce disparities across courts, and ensure that the application of the law remains faithful to its intended purpose. By embracing a methodological approach to legal interpretation, the legal

system can better navigate the complexities of ambiguous language and evolving societal contexts.

Keywords: Legal Interpretation, Spirit of the Law, Prima Facie Meaning, Stable Apparent Meaning, Legislative Intent, Interpretative Principles.

تبیین گستره اعتبار ظهور بدوی کلام مقنن، با نظر به مؤلفه‌های برتر تفسیری در حقوق مدنی و کیفری

محمد امینی • دانش‌آموخته دکتری حقوق خصوصی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
m.aminiphdlaw74@ase.ui.ac.ir

حسن پورباقرانی • دانشیار، گروه حقوق، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
hpoorbafrani@ase.ui.ac.ir

محمد مهدی الشریف • دانشیار، گروه حقوق، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
m.alsharif@ase.ui.ac.ir (نویسنده مسئول)

مهدی شهابی • دانشیار، گروه حقوق، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
m_shahabi@ase.ui.ac.ir

چکیده

بحث الفاظ در اصول فقه و اصول تفسیری در حقوق، ابزارهای شناخته‌شده تفسیر قوانین مدون می‌باشند که تفسیرگر به‌منظور ارائه تفسیری منسجم، ضابطه‌مند و موافق با منطق حقوقی، آن‌ها را به‌کار می‌گیرد تا از سلیقه‌گرایی در امر تفسیر اجتناب شود. از جمله قواعد تفسیر متن، استناد به ظهور کلام متکلم، اعم از شارع به‌عنوان مقنن حقیقی، و قانون‌گذاران بشری است، اما این ظهور علی‌الدوام در معنای اولیه خود مستقر نمی‌شود. از این‌رو، پرسش اصلی تحقیق حاضر این است که آیا همواره، ظهور شکل‌گرفته از متن قانون حجیت و اعتبار دارد یا آنکه بایسته است تفسیرگر در مواردی از ظهور بدوی گذار کرده و حجیت را در کشف مراد مقنن بیابد؟ و در مورد اخیر، لوازم نیل به ظهور مستقر از کلام مقنن که مقصود حقیقی او خواهد بود چیست؟ نگارندگان پس از مطالعه در آثار علمای علم اصول و اندیشمندان حقوقی و با روش توصیفی تحلیلی، به این مهم رسیدند که لازم است تفسیرگر در مواردی که ظهور ابتدائی کلام مقنن با روح قانون، فهم عقلاء، مذاق تقنین و اصول مسلم تفسیری که موافق با مبانی حقوق اسلام است، مغایرت و ناهمخوانی دارد، از آن عبور کرده و به ظهوری دقیق و پایدار نائل آید. دست‌یابی به ظهوری مستقر در گرو عنایت ویژه تفسیرگر قانون به مؤلفه‌های اخیرالذکر به عنوان قرائنی جهت گذار از ظهور بدوی خواهد بود. البته در این میان، بین ساحت حقوق مدنی و حقوق کیفری در مقررات مربوط به رفتارهای جرم‌انگاری شده، تفاوت‌هایی موجود است که در این مقاله از آن‌ها غفلت نشده است.

واژگان کلیدی: تفسیر قانون، روح قانون، ظهور بدوی، ظهور مستقر، مذاق تقنین، اصول تفسیری.

مقدمه

تفسیر قانون موضوعی روش‌مند و ضابطه‌مند است و ابزار مخصوص خود را دارد. استفاده و به‌کارگیری این ابزار از سوی مفسر ضروری است تا هم از تفاسیر سلیقه‌ای جلوگیری شود و هم از مراد مقنن که در وضع و تدوین قانون مدنظر بوده است، فاصله گرفته نشود. به عبارتی، این ابزار به‌مثابه چراغ راه مفسر است و به او کمک می‌کند تا به منزل مقصود که عبارت از تحقق هدف و نیل به غایات تقنین است، برسد. بسیاری از این ابزار مطابق با تفاهم عرفی (عقلا در محاورات خود به آن اعتماد می‌کنند و مورد ردع شارع قرار نگرفته است) و میان دانش اصول فقه (مبحث الفاظ و اصول عملیه) و حقوق مشترک است و برخی از آن‌ها نیز به‌مرور در دانش حقوق ایجاد و در میان حقوق‌دانان به رسمیت شناخته شده است (مانند اصل تفسیر مطابق با روح قانون).

اصول لفظی در تفسیر متن و پی بردن به مراد متکلم (مقنن) نقش مهمی ایفا می‌کنند و از این‌رو مورد تمسک و استفاده مفسر قرار می‌گیرند. تمام این اصول به اصلی برتر به نام اصالة الظهور برمی‌گردند^۱ که به تعبیر برخی، همه اصول لفظی جلوه‌ای از آن هستند (قافی و شریعتی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص. ۱۱۶). اصالة الظهور بدین معناست که لفظ یا عبارتی که احتمال چند معنا در آن می‌رود، حمل بر معنایی می‌شود که آن معنا در میان عقلا راجح است. به عبارتی، در چنین حالتی، تمسک عقلا به معنای ظاهر است و معنای خلاف ظاهر را نادیده می‌گیرند (سبحانی، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص. ۲۸). در اصول فقه به چنین لفظ یا متنی، «ظاهر» گفته می‌شود و معنای راجح^۲ را برای لفظ یا

۱. برای مثال ماده ۶۶۵ قانون مدنی طبق اصالة الظهور تنظیم یافته است؛ توضیح اینکه، ظاهر کلام موکل در وکالت در بیع، تنها وکالت در انعقاد قرارداد را شامل می‌شود و اخذ ثمن موضوع دیگری است.

۲. در مقابل معنای راجح، معنای مرجوح یا غیرظاهر وجود دارد و چنانچه لفظی بر معنای مرجوح خود دلالت کند و به عبارتی، معنای مرجوح آن اراده شود، به چنین لفظی، «مؤول» گفته می‌شود. برای مثال، در آیه شریفه «یدالله فوق ایدیه» (فتح، آیه ۴۸)، مراد از لفظ «ید»، با توجه به وجود قرینه (مشکینی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص. ۲۳۳)، مفهوم قدرت و اختیار است.

گفتنی است، یکی از اقسام الفاظ غیرواضح، لفظ «متشابه» است و آن عبارت از لفظی است که ظهور در هیچ‌یک از معانی‌ای که از آن فهمیده می‌شود، ندارد. به عبارتی، متشابه چیزی است که شبیه چیز دیگر باشد؛ به‌طوری‌که ذهن نتواند آن‌ها را از یکدیگر تمییز دهد (طریحی، ۱۳۶۵، ج ۶، صص. ۴۳ و ۴۴). در قرآن نیز لغت «متشابه» به این معنا در آیات مختلف به کار رفته است (مانند آیات ۲۵ و ۷۰ سوره بقره و آیه ۹۹ سوره انعام).

متن، «ظهور»^۱ می‌خوانند (قمی، ۱۴۳۰ق، ج ۲، ص. ۲۲۸). با این حال، احتمالاتی که از حیث دلالت نسبت به معنای یک متن فقهی یا حقوقی رفته است، از سه حالت خارج نیست.

۱. گاه معنای متن چنان روشن و واضح است که در فهم و تفسیر آن، بیش از یک احتمال وجود ندارد^۲ (ما لا یطرق الیه الاحتمال). چنین حالتی را «نص»^۳ می‌گویند^۴ (مظفر، ۱۳۷۵، ج ۱، ص. ۳۰). مانند لفظ حد در بند الف ماده ۱۴ قانون مجازات اسلامی که به موجب ماده ۱۵ این قانون تعریف شده است.

۲. در مواردی، نسبت به معنای متن چند احتمال وجود دارد که هیچ‌یک بر دیگری ترجیحی ندارد. به چنین متنی، متن مجمل و به این حالت، «اجمال»^۵ گفته می‌شود (فیاض، ۱۴۲۲ق، ج ۵، ص. ۳۸۶). برای مثال، در ماده ۳۵ قانون مدنی درباره اینکه چه میزان «تصرف» دلیل مالکیت است (اماره تصرف)، اجمال وجود دارد. لازم به توضیح است که اجمال، گاه ذاتی و گاه عرضی است^۶ (حائری اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص. ۲۲۳).

۳. گاه با وجود چند احتمال در معنای متن، یکی از آن معانی نسبت به احتمالات دیگر ترجیح دارد (ظهور)^۷ که چگونگی تفسیر برای نیل به آن ظهور مستقر و پایدار، موضوع این مختصر خواهد بود.

1. Pre-Interpretive Meaning

۲. البته حالت تصریح در متن فقهی و قانونی، موضوعی نادر است.

3. Clear Textual Meaning

۴. به سخنی نیز که احتمال معنای مخالف با مراد گوینده در آن نمی‌رود، «محکم» می‌گویند. از این حیث، لفظ محکم یکی از اقسام الفاظ واضح الدلالة است و شباهت زیادی با «نص» دارد. آیات محکم در قرآن، آیاتی هستند که از حیث دلالت، احتمال غیر از حقیقت در آن راه نمی‌یابد (آل عمران، آیه ۷). در لفظ یا عبارت محکم، احتمال تأویل، نسخ، تخصیص و تبدیل نمی‌رود.

5. Ambiguity

۶. در اجمال ذاتی، قانون‌گذار با علم و عمد قانون را در قالب متنی مجمل صادر می‌کند که برای چنین اقدامی، انگیزه‌های مختلفی مانند عوامل سیاسی در قوانین عرفی یا عامل تقیه در متن فقهی وجود دارد. در اجمال عرضی، معنای کلام در زمان تقنین مشخص بوده، اما اکنون به سبب بروز برخی عوامل از جمله گذشت زمان و از دست رفتن قرائن متصل، معنای کلام برای ما مبهم شده است (محقق داماد و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۵۳).

7. Obvious

پیشینه تاریخی استفاده و عمل به ظواهر که در آثار اصولیان امامیه نیز مشهود است، به زمان رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) که عصر نزول قرآن بوده است، برمی گردد^۱. پیامبر (صلی الله علیه و آله) هنگام بعثت، قرآن را به لسان قوم و به زبان عربی مبین برای مردم تلاوت می فرمودند و مسلمانان پس از شنیدن آیات، از معنای ظاهر آن استفاده می کردند^۲ (قمی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص. ۳۹۳)؛ البته اخباری ها معتقدند بر اساس برخی روایات (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص. ۳۱۲؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷، ص. ۱۹۰)، استفاده از ظاهر کتاب برای عموم جایز نیست. در رد نظر و عقیده ایشان، فقیهان اصولی پاسخ درخور و مناسبی داده و به شرح و تفصیل، معنای صحیح روایاتی را که مورد تمسک اخباری ها قرار گرفته است، بیان داشته اند. همچنین، در مقابل روایات مورد استناد اخباری ها، به روایاتی (مانند خبر متواتر ثقلین) اشاره می کنند که به طور عموم دلالت بر استفاده از ظاهر قرآن دارند (مصطفوی، ۱۴۰۰؛ حائری اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، صص. ۲۴۰ و ۲۴۱).

پرسش اصلی تحقیق حاضر این است که در تفسیر قانون با وجود احتمال چند معنا برای آن، آیا ممکن است روح قانون، مذاق تقنین و عقلایی بودن را از جمله قرائنی^۳ دانست که با تمسک به آن ها و در مواردی، می توان از ظهور ابتدایی عبور کرد و از حجیت شکل گرفته ظهور بدوی دست برداشت؟ در صورت مثبت بودن پاسخ این پرسش، آیا در این میان، تفاوتی بین حقوق مدنی و کیفری وجود دارد؟ محدوده تمسک به مذاق تقنین در حقوق کیفری به منظور عبور از ظهور بدوی

۱. البته بدیهی است پیش از بعثت نبی اکرم (صلی الله علیه و آله) و نزول قرآن، در اعصار گذشته و ادیان دیگر نیز ظاهر خطابات مورد عمل و استناد مردم بوده است (زیرا از قواعد مفاهمه و دریافت معناست)، اما از آنجاکه اصولیان در آثار خود و در مبحث حجیت ظواهر، از زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) از آن سخن می گویند، از این رو در تحقیق حاضر طبق رسم معمول، پیشینه آن، عصر رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) معرفی می شود.

۲. البته هم زمان با این دوران، زمینه های تفسیر و تأویل به رأی نیز پدید آمد. تفسیری که بدون استناد به دلایل و شواهد معتبر و با نظر و سلیقه صورت گیرد، تفسیر به رأی شناخته می شود (تفسیر شخصی). از برخی روایات به دست می آید که تفسیر به رأی، همان طور که گفته شد، در عصر پیامبر (صلی الله علیه و آله) و هم زمان با نزول قرآن جریان داشته است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص. ۶۲)، اما پس از آن عواملی چند مانند فقدان رسول اکرم (صلی الله علیه و آله)، نبود قرائن مربوط به نزول آیات، شکل گیری فرقه ها و تعصبات فرقه ای و مذهبی گوناگون، توسعه نیازها و پرسش های عمومی و... موجب شیوع تدریجی این پدیده شد. به مرور معصومان (علیهم السلام) با این شیوه تفسیری مقابله کردند و راه های درست تفسیر معرفی شد.

۳. قرینه منفصل غیرلفظی (لّبی).

کلام مقنن (با عنایت به اصول تفسیری) تا چه اندازه است؟

لازم به توضیح است در فرضی که ظهور شکل گرفته از مدلول واژه‌ها چندان روشن است که مقصود را می‌رساند، درست نیست تا با استناد به مؤلفه‌های یادشده، معنایی غیر از معنای صریح قانون یافت و آن را منسوب به قصد مقنن کرد. فرض مقاله مواردی است که نمودار خارجی روح (یعنی عبارات قانون) دارای اجمال و ابهام باشد و از این رو دلالت کافی بر مقصود نداشته باشد. با اینکه آثار ارزشمندی در مورد تفسیر قانون وجود دارد (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ج ۳، قیاسی، ۱۳۹۸، امیدی، ۱۳۹۸ و شجاعی، ۱۳۹۳)، اما تا به حال پژوهشی مستقل با عنوان این مقاله صورت نگرفته است که نگارندگان در جستار حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی به آن خواهند پرداخت.

۱. مفهوم‌شناسی

ابتدا لازم است برای شناخت دقیق مطلب و رسیدن به فرضیه، مفاهیم «ظهور بدوی یا غیرمستقر»، «ظهور مستقر یا پایدار»، «روح قانون» و «مذاق تقنین یا مذاق مقنن» به‌طور مختصر توضیح داده شوند.

۱.۱. ظهور بدوی یا غیرمستقر

همان‌طور که بیان شد، اگر یک لفظ دارای دلالتی باشد که در برابر دلالت‌ها و معانی دیگر، مرجح باشد، در این صورت نسبت به معنای راجح ظهور دارد (قمی، ۱۴۳۰ ق، ج ۱، ص. ۳۹۳)؛ برخلاف نص که احتمال خلاف در آن منتفی است. انصراف، تبادر، قرائن، سیاق، تناسبات حکم و موضوع و کثرت استعمال از جمله پایه‌های شکل‌گیری ظهور معرفی شده‌اند.

برای ظهور تقسیم‌های مختلفی از حیث‌های گوناگون به عمل آمده است^۱، اما یکی از این

۱. با اینکه در برخی پژوهش‌ها تا ۱۸ مورد از اقسام ظهور آمده است (جمعی از محققان، ۱۳۸۹، صص. ۵۵۷-۵۶۰)، با این حال، می‌توان ظهور را طبق آنچه از بیانات شهید صدر و میرزای نایینی استفاده می‌شود، در چهار دسته تقسیم کرد (هر تقسیم دارای دو قسم). ۱. ظهور تصویری و ظهور تصدیقی: منظور از ظهور تصویری همان ظهور وضعی کلمه است (مفردات) که لفظ مفرد وضع می‌شود و ظهور وضعی برای معنای خود دارد. منظور از ظهور تصدیقی این است که کلمات و تراکیب، ارتباط لغات و واژگان را برقرار کرده و نسبتی را اعلام داشته است مانند «زید عالم». چنان‌که میرزای نایینی نیز می‌گوید ظهور تصدیقی دو

تقسیمات که هم در تفسیر قوانین از دیگر تقسیمات اهمیت بیشتری دارد و هم مربوط به تحقیق حاضر می‌شود، عبارت است از تقسیم ظهور به «ظهور بدوی، ناپایدار یا غیرمستقر» و «ظهور پایدار، تأملی یا مستقر».

ظهور لفظ در معنای حقیقی که ناشی از ارتباط و علقه وضعی است، با صرف‌نظر از قرینه منفصل، «ظهور بدوی» نام دارد (اسلامی، ۱۳۸۴). ظهور بدوی، ظهوری ناپایدار است که با آمدن قرینه از سوی مقنن از بین خواهد رفت.

در صورت فقدان قرینه باید لفظ یا عبارت به همان معنی قوی‌تر یعنی ظاهر حمل شود، اما اگر قرینه متصل یا منفصل، لفظی یا غیرلفظی در میان باشد، باید از معنی ظاهر دست کشید و معنی دوم را ملاک قرار داد.

۲.۱. ظهور مستقر

ظهور لفظ بعد از اعمال قواعد تفسیر، «ظهور مستقر» نام دارد و آنچه در تفسیر متون ارزشمند است، ظهور مستقر است که ضرورتاً مطابق با ظهور بدوی نیست (محقق داماد و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۵۵).

گونه است: الف. ظهور تصدیقی فهم مخاطب که مخاطب بفهمد این کلمات فلان بافت را دارد؛ مبتدا، خبر و جمله و ب. ظهور تصدیقی دوم عبارت است از دلالت لفظ و ظهور لفظ به‌عنوان کشف مراد متکلم. ۲. ظهور ذاتی و ظهور موضوعی (تعبیر شهید صدر): منظور از ظهور ذاتی ذهن مخاطب است که یک لفظ ظهور داشته باشد و مخاطب تبادر کند و انسباق یابد به ذهن مخاطب (به گفته شهید صدر، ظهور ذاتی درحقیقت، همان تبادر است). ظهور موضوعی عبارت است از ظهوری که از بیان صادر از مولا دیده می‌شود و متکلم طبق وضع، جمله، ترکیب و حکمت وضع معنایی را برای مخاطب بفهماند و متضمن نسبت هم باشد (در بحث حجیت ظهور، از ظهور موضوعی بحث می‌شود نه از ظهور ذاتی). ۳. ظهور تضمینی و ظهور استقلالی: منظور از ظهور تضمینی این است که در ضمن یک ظهور فراگیر، یک فرد مندرج هم نسبت به معنا و مصداق خودش ظهور داشته باشد. برای مثال، در بیان «اکرم العلماء» که برای مثال، ظهور دارد بر اکرام صد نفر عالم، در ضمن این صد نفر عالم، این اکرام شامل یک نفر از آنان نیز می‌شود (ظهور در ضمن کل). ظهور استقلالی یعنی در ضمن چیز دیگری این ظهور محقق نشده است، بلکه خود ظهور مستقلاً استقرار یافته است. ۴. ظهور لفظی و ظهور حالی: به گفته شهید صدر، طبیعی است همان‌طوری که لفظ ظهور دارد و معلوم است، حال هم ظهور دارد. ظهور حال را ایشان در مصداق اعلام می‌کند که رفتار و فعل معصوم (علیه‌السلام) درحقیقت، ظهور حال اوست (تقریر معصوم). برای مثال، یک حال از احوال معصوم این است که بیع را مشاهده می‌کند و با وجود بسط ید، درباره آن چیزی بیان نمی‌کند که می‌شود تقریر بیع معاطات؛ «وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ» (مصطفوی، ۱۳۹۵).

۳.۱. روح قانون

منظور قانون‌گذار و هدف اجتماعی را که از وضع قاعده حقوقی دارد، روح قانون می‌گویند (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص. ۱۲۹)؛ البته برخی روح قانون را مفهوم کلی‌تر از هدف اجتماعی قانون می‌دانند؛ به‌طوری‌که هدف قانون‌گذار در سایه روح حاکم بر قانون شکل می‌گیرد (گرجی ازندریانی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۸). غرض از ایراد سخن درباره روح قانون، عبور از جسمانیت الفاظ مواد قانونی برای نیل به حقیقت و واقعیت موضوع است.

روح قانون که اصول راهنمای قانون‌گذار در وضع قانون است، سایه خود را بر همه احکام انداخته است و فروع گوناگونی از آن استنباط می‌شود. روح قانون، راهنمای مفسر و دادرس در تعیین مفاد و قلمرو قوانین و شیوه تکمیل آن است (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۳).

روح قانون می‌تواند یکی از منابع استنباط قاعده حقوقی و منبعی برای تفسیر متون قانونی در نظام حقوقی ایران باشد؛ چنان‌که در اصل ۱۳۸ قانون اساسی بدان اشاره شده و مبنا و شالوده‌ای است که ممکن است به‌صراحت در قانون بیان نشده باشد، اما قواعد و مقررات با اِبتِنای آن و برای تأمین آن روح وضع می‌شوند (مهرپور و صفری، ۱۳۹۶، ص. ۲۰۲ و ۲۱۰).

۴.۱. مذاق تقنین

مذاق در لغت، مصدر - و به اعتقاد برخی، اسم مصدر - از واژگان «ذاق، یذوق»^۱ و به معنای چشیدن، اختبار و آزمودن است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص. ۳۰۲؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص. ۱۴۸۰). فیومی در این رابطه چنین آورده است:

«الذوق ادراك طعم الشيء بواسطة الرطوبة المنبثّة بالعصب المفروش علی

عضل اللسان و ذقت الشيء أي جربته» (فیومی، ۱۳۹۷، ج ۲، ص. ۲۱۲).

در میان فقیهان و پژوهشگران عرصه فقه، درباره آنچه «مذاق شریعت» خوانده می‌شود، اختلاف وجود دارد. برخی محققان مذاق‌گرایی را به چالش کشیده و به‌منظور منضبط شدن هرچه

۱. ماده ذوق در قرآن برای عذاب به کار رفته است: «لیذوقوا العذاب» (نساء، آیه ۵۶)؛ «و قیل لهم ذوقوا عذاب النار» (سجده، آیه ۲۰) و البته گاهی برای رحمت نیز به کار رفته است: «و لئن اذقنا الانسان منا رحمة» (هود، آیه ۹) (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۳۳۳).

بهرتر این نهاد، راهکارهایی پیشنهاد داده‌اند (علیدوست و عشایری منفرد، ۱۳۸۸) و در مقابل، برخی دیگر مذاق شریعت را در زمره یکی از راه‌های دستیابی به گزاره‌های فقهی می‌دانند (عندلیب همدانی و ستوده، ۱۳۹۱)؛ چنان‌که فقیهان افزون‌بر عمل و اهتمام به ظاهر نصوص، به سازوکارهای دیگری نیز توجه داشته که از کلیت ادله و نصوص به دست آورده‌اند. آنان از رهگذر شیوه و روش شارع در تقنین، به استنباط احکام دست می‌یابند و حتی آن را نسبت به دیگر ادله، دلیلی برتر می‌دانند (خویی، ۱۴۲۱ق، ج ۱۲، ص. ۸۲). برخی فقیهان و برای مثال، فقیه نجفی (صاحب جواهر) که در زمره این فقیهان قرار دارد، برای این دلیل برتر عنوان «مذاق شریعت» (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۳۰، ص. ۱۹۵) را برگزیده‌اند.

درهرحال، مذاق شریعت^۱ شیوه‌ای است برای استنباط حکم در بعضی از موضوعات در صورت نداشتن دلیل معین و مشخص با ویژگی برخورداری از خاستگاه کتاب و سنت و نه به‌عنوان دلیل مستقل در مقابل کتاب و سنت درحالی‌که مقاصد شریعت در دایره‌ای بسیار گسترده و مصالح مرسله (که بیشتر در فقه اهل سنت مورد استفاده قرار می‌گیرد) با میدان وسیع استنباطی، نقش دستگاه حکم‌سازی را دارند (محمدی، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۱).

با عنایت به آنچه در مورد مذاق شریعت بیان شد، در تعریف مفهوم مذاق تقنین می‌توان گفت آن ادراکی است که حقوق‌دان طی سال‌ها غور و تدقیق در مواد قانون، بدان دست می‌یابد (که شاید با هدف مقنن نیز قرابت داشته باشد) و همواره در تحلیل و تفسیر مدنظر او قرار می‌گیرد. در این مسیر، نظام حقوقی‌ای که حقوق‌دان در آن زیست می‌کند، نقش بسزایی در شکل‌گیری مذاق دارد. به عبارتی، مذاق تقنین، طریقی در دستیابی و فهم حکم برتر قانونی از مجموع مواد قانون مدون، نظام حقوقی و ادله‌ای است که حقوق‌دان و تفسیرگر با تتبع خود از طریق ذوق سلیم و ادراک بی‌واسطه به دست می‌آورد.

۱. برخی فقیهان در توضیح مذاق شریعت گفته‌اند: «ما ینقدح فی ذهن المجتهد من تتبّع الأدلّة بالانبعات عن الذوق السليم والإدراک المستقیم؛ بحيث یكون مفهوماً له من مجموع الأدلّة؛ فإنّ ذلك من جملة المنصوص ... (کاشف‌الغطا، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص. ۱۸۸).

۲. حجیت ظهور

بحث از حجیت ظواهر در اصول فقه به تبعیت از حجیت کتاب و سنت مطرح شده است؛ زیرا مواجهه دانشمندان اسلامی با این دو منبع اصلی احکام از سویی و کمبود نصوص از سوی دیگر، وضعیتی به وجود آورده بود که اصلی‌ترین منبع فقهی آنان را ظواهر کتاب و سنت تشکیل می‌داد (قیاسی، ۱۳۹۸، ص. ۲۹۱). برخی حجیت ظهور کلام را بدیهی می‌دانند (منتظری، ۱۴۱۵ق، ص. ۴۷۳)، اما استناد به آن در تفسیر متون، مبتنی بر دو پیش‌فرض است.

الف. اصولاً گوینده الفاظ (اعم از شارع و قانون‌گذار بشری) در بیان مراد خویش، همان واژگان و عباراتی را به کار می‌گیرد که شهروندان در مکالمات زبانی از آن استفاده می‌کنند.
ب. مخاطب یا مخاطبان کلام نیز برای فهم مقصود گوینده و ابلاغ انجام‌شده، به همان ظاهر سخن توجه می‌کنند (سیره عقلا).

بدیهی است که این دو پیش‌فرض در تحقق ظهور بدوی مؤثر است، اما در تفسیر قانون، در مواردی قانون‌گذار معنای متفاوتی از واژگان ارائه می‌کند که ضرورتاً مطابق با فهم عرفی از معنای لغوی الفاظ نیست (محقق داماد و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۷). ازاین‌رو نمی‌توان در تفسیر به همان ظهور ابتدایی غیرمستقر اکتفا کرد. به نظر می‌رسد در چنین مواردی باید با ملاحظه مجموع مقاصد واقعی و ثابت در ورای ظواهر الفاظ قانون، به آن ظهور مستقر و پایدار که از فرایند تفسیر نیز توقع می‌رود، نائل شد.

برخی معتقدند که در حقوق جزا نیز الفاظ لازم‌الاتباع است و نیازی نیست که دادرس در احراز عنصر قانونی جرم، همواره به نصوص صریح و قطعی استناد کند که هیچ احتمال مخالفی در آن وجود ندارد، بلکه اکتفا به ظواهر الفاظ و عبارات نیز کافی است (قیاسی، ۱۳۹۸، ص. ۲۹۷)، اما به نظر می‌رسد که اگر تمسک به ظهور در حقوق جزا موجب بسط دایره جرم و رفتارهای مجرمانه شود، چنین استنادی درست نباشد و در مخالفت با اصل تفسیر، مضیق قوانین جزایی قرار گیرد. در حقوق کیفری تمام تلاش باید در این راستا به کار گرفته شود که از ظهور بدوی عبور کرد و به ظهور مستقر که نزدیک به نص است، رسید.

در حجیت ظهور بیان این توضیح نیز ضروری است که استحسانات عقلی، صغری برای

اصالة الظهور هستند؛ یعنی به واسطه این مرجحات^۱، ظهور کلام محقق می‌شود. به عبارتی، در این مرجحات نیز چه بسا بدواً ظهور کامل نشود. از این رو تحقق ظهور (تأملی و دقی) بعد از تأمل معیار است (فقیهی، ۱۳۹۸). آخوند خراسانی در این زمینه می‌گوید:

«... انها استحسانات لا إعتبار بها الا اذا كانت موجبة لظهور اللفظ فی

المعنی» (خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۲۰).

به نظر ایشان، این استحسانات (وجود مرجحات) در صورتی که موجب ظهور لفظ در معنی شود، معتبر است.

در هر حال، درباره حجیت ظهور گفتنی است که در ظهور بدوی، در صورت وجود قرینه منفصله برخلاف آن، ظهور اولیه منعقد می‌شود، اما حجت نیست (جمعی از محققان، ۱۳۸۹، ص. ۵۵۸) و از این رو می‌توان از آن دست کشید. همچنین، اگر نتیجه اجرای اصل لفظی نسبت به متن قانونی، نادیده گرفتن اصل حقوقی (و تفسیری) باشد، دیگر نمی‌توان آن اصل لفظی را نسبت به آن متن جاری دانست (شاهنوش فروشانی، ۱۴۰۲، ص. ۶۶۸).

۳. تمسک به «روح قانون» و «مذاق تقنین»؛ دو عامل برای گذار از ظهور بدوی قانون

در تقسیم‌بندی‌ای درباره نگرش به متن و استنباط و تفسیر آن می‌توان دو رویکرد را از هم تفکیک کرد.

الف. رویکرد لفظی: خصوصیت بارز رویکرد لفظی، پابندی به ظواهر الفاظ و عبارات نصوص شرعی و بی‌توجهی به فلسفه تشریع و مبانی و مقاصد معقول احکام است. از این رو باید به تفسیر تحت‌اللفظی^۲ و دلالت‌های منطوقی آن اکتفا کرد.

ب. رویکرد منطقی: گذار از ظواهر الفاظ، دخالت عنصر عقل، کشف مبانی معقول احکام و توجه به منطق و روح آن‌ها، شناسایی غایات و مقاصد شریعت، فحص مراد شارع، استخراج قواعد کلی از احکام جزئی و جبران سکوت نصوص از طریق استدلال‌های عقلانی از ویژگی‌های

۱. یعنی دانستن این مرجحات، مؤثر در ظهور کلام است.

۲. گروهی مانند خوارج در ترویج دیدگاه لفظی تفسیر نصوص نقش داشتند. التزام آنان به ظواهر الفاظ و خودداری از تفسیر و تأویل و روی‌گردانی از منطق و مبانی عقلی احکام معروف است. در برخی آثار، به برخی از استدلال‌های قشری خوارج که جنبه جزایی دارد، اشاراتی شده است (ابن جوزی، ۱۹۹۴م، ص. ۱۰۴).

اساسی این رویکرد است. از نظر موافقان دیدگاه اخیر، تفسیر لفظی با طبیعت شریعت سازگار نیست و محبوس ماندن در ظواهر الفاظ و اکتفا کردن به آن‌ها پذیرفتنی نیست. تفسیر شریعت مانند خود شریعت باید علمی، عقلی، غایت‌گرا و در راستای مقاصد شرع باشد (امیدی، ۱۳۹۸، صص. ۲۹۷ و ۲۹۹).

مطابق با این رویکرد، لازم است تا متن قانون را که با مقاصد قانون‌گذار ناسازگار است، تأویل کرد؛ زیرا تعارض و تناقض از شأن قانون به‌دور است.

هنگام تفسیر قانون این امکان وجود دارد تا به‌منظور کشف مراد مقنن، درصدد کشف مصلحتی بود که قانون به آن منظور تدوین یافته و این مستلزم دخالت عنصر عقل و تحلیل‌های عقلانی است. تجزیه و تحلیل‌های لفظی در جای خود بسیار مفید و ضروری هستند و در فهم منطوق قوانین کمک شایانی می‌کنند، اما در گام نخست نباید به این‌گونه تجزیه و تحلیل‌ها بسنده کرد. وقوف بر اسرار احکام شرعی و اهداف و مقاصد شارع و آشنایی با روح شریعت [با این توضیح که در حقوق ایران، قانون از شرع اتخاذ می‌شود] مستلزم تحلیل‌های معقول و تفسیرهای مبتنی بر علت و غایت است.

روح نص حقوقی، حقیقتی است که عقل سلیم و منطق آزاد با تکیه بر مجموعه دستورالعمل‌های نظام حقوقی و به کمک اصول و قواعد عام و نیز تدقیق در علت حکم، آن را درک و استنباط می‌کند (امیدی، ۱۳۹۸، صص. ۳۰۰ و ۳۰۴).

فقیهان نیز در استنباط احکام، برای روش، سبک و عادت‌های شارع در جعل احکام، ارزش فراوانی قائل بوده و فتاوی خود را با این روش‌ها سنجیده‌اند (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۴۰، ص. ۳۸۷). برای مثال، گفته شده است اگر مال باخته، به اموال غاصب دسترسی یافت، از باب «تقاص» می‌تواند مال خود را بردارد و در توجیه ورود ضرر به غاصب، بیان می‌دارند «از روایات و مذاق شارع چنین به دست می‌آید که باید مال از غاصب به سخت‌ترین احوال گرفته شود. بنابراین، برداشتن مال توسط مالک جایز است؛ هرچند به غاصب خسارتی وارد آید» (روحانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱۵، ص. ۲۱۵).

توجه به مذاق شریعت تا آنجاست که اگر ادله مرسوم، حکم خاص را برتاییده‌اند، اما فقیهان، حکم استنباط‌شده را با مذاق شریعت ناسازگار دانسته‌اند، از آن ادله روی برگردانده و به حکمی

متناسب با روش شارع روی آورده‌اند. صدور فتاوی واقع‌بینانه از سوی فقیه و سازگاری آن‌ها با مقتضیات زمانی و مکانی، به توجه ویژه ایشان به مذاق شرع و انگیزه‌های شارع از احکام که همان مصالح عمومی است، منوط است (حسینی قائم‌مقامی، ۱۳۷۸، ص. ۲۶۷). بعضی پژوهشگران (علیشاهی قلعه‌جوقی و ناصری مقدم، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۳)، چند مذاق را که شارع در جعل احکام در نظر گرفته است، چنین برشمرده‌اند.

۱. عقلایی بودن.

۲. عادلانه بودن حکم و فتوا.

۳. رعایت مصلحت^۱.

۴. آسان‌گیری و تسهیل در احکام.

۵. برانگیخته نکردن عواطف و احساسات و جلوگیری از اختلاف.

نکته‌ای که در استناد و عمل به مذاق تقنین به‌عنوان دلیل^۲ و به‌منظور گذار از ظهور بدوی و غیرمستقر کلام قانون‌گذار باید بدان توجه داشت، این است که دست یافتن به مذاق مقنن و چگونگی کاربرد آن در تقنین نیازمند ممارست حقوقی و موضوعی نوعاً ضابطه‌مند است که آن را از ارتکاز عرف متمایز می‌سازد؛ چنان‌که در فقه نیز مذاق شریعت با ارتکاز متشرعه متفاوت است. به همین دلیل است که مذاق تقنین که فرایندی زمان‌بر و نیازمند ظرافت و دقت حقوقی است، به‌عنوان دلیل برتری مطرح شد که در کنار ادله دیگر، عاملی است در تفسیر قانون برای عبور از ظهور ابتدایی و اولیه.

براین‌اساس، آیا در مواردی که قاضی و حقوق‌دان به‌واسطه ابهام و اجمال متن قانون، در فهم مراد مقنن تردید دارد، تمسک به ظهور بدوی قانون برای رهایی از شک جایز است؟

۱. شارع در وضع احکام، بی‌تردید مصلحت را در نظر گرفته و در جعل و وضع احکام ثانوی نیز این مصلحت‌سنجی را رعایت کرده است. بنابراین، نمی‌توان گفت احکام ثانوی مصالح‌اند، بلکه این احکام براینند مصالح به شمار می‌آیند (علیشاهی قلعه‌جوقی و ناصری مقدم، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۸)؛ البته باید توجه داشت با اینکه پاره‌ای از مصالح عقلی و شرعی وجود دارند که جاویدان و تغییرناپذیرند، اما دست‌کم در یک دیدگاه، مصلحت تغییرپذیر است و با دگرگونی زمان و مکان دگرگون می‌شود، اما مذاق شرع قابل تغییر نیست و ثابت است (حنفی، ۲۰۰۵، ص. ۵۶۶).

۲. یا قرینه قطعی.

به عقیده برخی، عرف و رویه مسلم قضایی، ظواهر الفاظ را حتی در امور جزایی حجت می‌داند.^۱ تمسک به مفاهیم اولویت، مفاهیم مخالف، معنایی که لفظ به سوی آن منحرف است و عموم و اطلاق که از مصادیق ظواهر هستند، موضوعی شایع است و هیچ دادرسی در استنباط آن‌ها تردیدی به خود راه نمی‌دهد. همچنین، همه این واقعیت مسلم را قبول دارند که تمام مواد قانونی، نص در معانی خود نیستند و در بسیاری موارد، دلالت آن‌ها ظنی است، اما هیچ دادرسی چنین مواردی را از مصداق‌های اجمال و ابهام قانون نمی‌داند، بلکه بر اساس آن حکم صادر می‌کند (قیاسی، ۱۳۹۸، ص. ۲۹۴).

می‌توان اذعان داشت هرچند مواردی که در بالا از ظاهر لفظ مورد اشاره قرار گرفت، ابزار و طرقي در پی‌بردن به مفهوم و معنای متن هستند، اما چه‌بسا ظهوری که از این راه به دست می‌آید، ظهوری بدوی و ناپایدار باشد درحالی‌که اعتبار و صحت تفسیر از قانون، منوط به آن است که تفسیرگر در مرحله نخست به ظهور ابتدایی اکتفا نکند و پس از فحص از مخصص و قرائن، به ظهور پایدار و مستقر نائل شود و تفسیر خود را بر پایه آن ارائه دهد.

اگر تفسیر قانون را موضوعی تخصصی و ضابطه‌مند بدانیم، ضروری است تا فردی کارشناس و آگاه به دانش حقوق و تفسیر حقوقی آن را انجام دهد و تفاوت مخاطب عامی قانون با مخاطبی که به اصطلاح حقوق‌دان خوانده می‌شود، در همین مورد اخیر که چگونگی برخورد با ظهور ابتدایی و ناپایدار است، آشکار می‌شود. مفسر متن قانون باید برای نیل به ظهور مستقر و ارائه تفسیر بر مبنای آن، به مقاصد واقعی قانون و قانون‌گذار که چه‌بسا در ورای ظاهر الفاظ یافت می‌شود، توجه ویژه کند. شرع با رعایت مصالح اجتماعی در اجتهادهای جدید مخالفتی ندارد و برخلاف آنچه گاه ادعا می‌شود، مایل نیست جامعه را در حال رکود و انفعال نگاه دارد و سنت‌ها را مانع پیشرفت ملت‌ها سازد (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۷).

آنچه تفسیر حقوقی را در کنار تمسک به ظاهر کلام مقنن تکمیل می‌کند، این است که طبع عقلا تفسیر انجام‌شده را بپذیرد. اگر در تفسیر و تأویل به‌عمل آمده، همه قواعد ادبی و لفظی

۱. اگر مراد، تمسک به ظهور بدوی در رفتارهای جرم‌انگاری‌شده باشد، در این صورت عمل به همین ظهور ابتدایی کافی است؛ زیرا مانع بسط قلمرو جرم می‌شود و نیز موافق با اصل تفسیر مضیق قانون جزایی است.

گام به گام رعایت شود، اما مخالف با روح قانون و مذاق تقنین باشد و نیز مورد پذیرش عقلا واقع نشود، به نظر نمی‌رسد اعتبار چندانی داشته باشد. برای مثال و در راستای توجه به مؤلفه‌های مزبور، برخی حقوق‌دانان در تفسیر ماده ۱۱۲۳ قانون مدنی که مقرر می‌دارد «عیوب زیر در زن موجب حق فسخ برای مرد خواهد بود:

۱. قرن، ۲. جذام، ۳. برص، ۴. افضا، ۵. زمین‌گیری و ۶. نابینایی از هر دو چشم»، چنین گفته‌اند:

«حکم قانون به ظاهر روشن است و جای هیچ تعبیری در آن وجود ندارد، اما مبنای این حق جلوگیری از ضرر مرد است. پس اگر در اثر پیشرفت علم پزشکی، این عیوب به صورت بیماری‌های ساده و درمان‌پذیر درآید که در عرف عیب به شمار نیاید، می‌توان گفت شوهر به استناد آن‌ها حق فسخ ندارد. اسقاط حق فسخ در چنین موردی با ظاهر عبارت ماده ۱۱۲۳ مخالف، ولی با روح قانون موافق‌تر است» (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج ۲، ص. ۱۳۷).

چنان‌که مشخص است، ایشان با تمسک به مبنای حق زوج و روح قانون، در مواردی که عیبی از زن با دانش پزشکی قابل درمان و برطرف شدن است، از ظاهر ماده که وجود حق فسخ برای شوهر است، عبور کرده‌اند و با تأکید بر بنیاد نهاد خانواده و حفظ آن، قائل به اسقاط حق زوج در فسخ نکاح شده‌اند.^۱

در مثال دیگر می‌توان به ماده ۳۶۶ قانون مدنی اشاره کرد. به موجب این ماده:

«هرگاه کسی به بیع فاسد مالی را قبض کند، باید آن را به صاحبش رد کند و اگر تلف یا ناقص شود، ضامن عین و منافع آن خواهد بود».

ماده اخیر درباره بیع مقبوض به عقد فاسد است که اثری در تملک ندارد. از این رو قانون‌گذار گیرنده مال را ملزم کرده تا آنچه را گرفته است، به مالکش مسترد دارد و همچنین، او را ضامن معرفی کرده است.

۱. در جامع المقاصد درباره معالجه عیب زن و عدم ثابت بودن خیار مرد توضیح داده شده است (کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص. ۲۴۴).

این ماده در مورد ضمان گیرنده، ظهور در مسئولیت او نسبت به عین و منافع در صورت تلف یا نقص مال دارد؛ چنان‌که مقرر شده است «... و اگر تلف یا ناقص شود، ضامن عین و منافع آن خواهد بود»، اما به نظر می‌رسد از ظهور شکل گرفته درباره ضمان منافع که مربوط به زمان بعد از نقص و تلف است، باید دست برداشت؛ زیرا از آنجاکه گیرنده مال در بیع فاسد در حکم غاصب است^۱ (کاتوزیان، ۱۳۷۹) و طبق احکام باب غصب با او رفتار می‌شود و نیز دأب مقنن^۲ در ید غاصبانه (غصب و آنچه در حکم غصب است) که متصرف را در هر حال ضامن منافع می‌داند (مواد ۳۲۰ و ۳۲۳ قانون مدنی) و مستند به عموم دلیل علی‌البد و قاعده اتلاف (محقق داماد، ۱۳۸۹، ص. ۷۱) و طبق آنچه از روح قانون از مقررات غصب دریافت می‌شود که عبارت از سخت‌گیری بر غاصب است، باید اذعان داشت که حجیت ظهور شکل گرفته در ماده ۳۶۶ قانون مدنی تاب مقاومت در برابر مجموع دلایل یادشده را ندارد. از این رو می‌توان از ظهور ماده مزبور گذار کرد و البته که این کار، بایسته و ضروری است.

وفق دلایل طرح شده دانسته می‌شود که مقصود قانون‌گذار در ضمان منافع بیع فاسد (ماده ۳۶۶ قانون مدنی)، تنها صورت نقص و تلف نیست که از زمان ورود نقص یا تحقق تلف، گیرنده نسبت به منافع مال نیز ضامن می‌شود، بلکه با نظر به مجموع مواد باب غصب و دیگر مقررات مدنی (مانند ماده ۴۹۴ قانون مدنی) به دست می‌آید که گیرنده غاصب یا در حکم غاصب، در هر حال نسبت به منافع مال مسئولیت دارد و در این موارد، مراد واقعی قانون‌گذار، ضمان گیرنده نسبت به منافع مال (اعم از مستوفات و غیرمستوفات) چه پیش از نقص و تلف و چه پس از آن است. تعبیر قانون‌گذار در برخی مواد قانونی مبتنی بر تسامح است (مانند مورد اخیر) و برای پی بردن به

۱. بیع باطل از حیث ضمان، آثار غصب را دربردارد (زراعت، ۱۳۹۰).

۲. مذاق تقنین.

۳. «نسبت به منافع مال مغضوب، هریک از غاصبان به اندازه منافع زمان تصرف خود و مابعد خود ضامن است؛ اگرچه استیفای منفعت نکرده باشد، اما غاصبی که از عهده منافع زمان تصرف غاصبان لاحق خود برآمده است، می‌تواند به هریک نسبت به زمان تصرف او رجوع کند».

۴. «اگر کسی ملک مغضوب را از غاصب بخرد، آن کس نیز ضامن است (اطلاق حکم ضمان) و مالک می‌تواند طبق مقررات مواد فوق به هریک از بایع و مشتری رجوع کند، عین و در صورت تلف شدن آن، مثل یا قیمت مال و همچنین منافع آن را در هر حال مطالبه کند».

مقصود اصلی او، باید مجموع قانون را در نظر داشت. این تسامح در جاهای دیگر نیز مانند ماده ۲۰ قانون مدنی به چشم می‌خورد. به موجب این مقرر:

«همه دیون از قبیل قرض و ثمن مبیع و مال‌الاجاره عین مستأجره از حیث صلاحیت محاکم، در حکم منقول است ولو اینکه مبیع یا عین مستأجره از اموال غیر منقوله باشد».

طبق ظهور ماده مزبور، ثمن مبیع از حیث صلاحیت محاکم در حکم مال منقول است؛ هر چند مبیع غیر منقول باشد، اما چنانچه درباره واژه «ثمن» تردید شود که آیا در صورت عین معین و غیر منقول بودن ثمن، باز باید تفسیرگر در خصوص چنین ثمنی، طبق ظهور ماده، آن را در حکم منقول (از حیث صلاحیت محکمه رسیدگی‌کننده) تفسیر کند، آیا چنین تفسیری معقول است؟ در پاسخ بیان می‌شود که با مشاهده مقررات عقود معوض قانون مدنی، چنین به دست می‌آید که هیچ‌یک از عوض و معوض، محدود به مال خاصی نشده‌اند. بر این اساس، ثمن معامله می‌تواند عین معین و مال غیر منقول باشد. پس با توجه به امکان غیر منقول بودن ثمن و مواد مربوط به باب صلاحیت دادگاه‌ها در قانون آیین دادرسی مدنی (به خصوص ماده ۱۲ این قانون^۱)، باید اظهار داشت که در این صورت ثمن از حیث صلاحیت محکمه نیز مال غیر منقول است و دعوی مطالبه آن باید در محل وقوع مال به عمل آید. به عبارتی، ظهور ماده در مواردی که ثمن غیر منقول است، حجیت ندارد. قانون‌گذار، ماده ۲۰ قانون مدنی را از باب غلبه که در بیشتر موارد، ثمن معامله عین کلی و مالی در ذمه است، تنظیم کرده است و در تعبیر او برای ثمن، مسامحه وجود دارد. در ادامه مثال‌های این بخش و برای حقوق کیفری، می‌توان به صدر ماده ۳۷ قانون مجازات اسلامی (اصلاحی ۱۳۹۹/۲/۲۳) اشاره کرد. قانون‌گذار در این ماده چنین مقرر می‌دارد: «... در صورت وجود یک یا چند جهت از جهات تخفیف، دادگاه می‌تواند مجازات تعزیری را به نحوی که به حال متهم مناسب‌تر باشد، به شرح زیر تقلیل دهد یا تبدیل کند...».

تخفیف مجازات، پیشنهاد و راهکاری از سوی قانون‌گذار است که در صورت وجود جهت یا

۱. «دعوی مربوط به اموال غیر منقول اعم از دعاوی مالکیت، مزاحمت، ممانعت از حق، تصرف عدوانی و سایر حقوق راجع به آن، در دادگاهی اقامه می‌شود که مال غیر منقول در حوزه آن واقع است؛ اگرچه خوانده در آن حوزه مقیم نباشد».

جهاتی از تخفیف و در راستای اعمال حقوق متهم و مساعدت به او صورت می‌گیرد و مجازات وی از حداقل قانونی کاهش می‌یابد. تخفیف مجازات به منظور اصلاح‌پذیری بیشتر مجرم و رعایت اصل فردی کردن مجازات (زراعت، ۱۳۹۲) است، اما از آنجاکه در اعمال تخفیف، تنها به خود متهم و جرم صورت گرفته نگاه نمی‌شود و شرایط و اوضاع و احوال حین و پس از جرم نیز مورد توجه قرار می‌گیرد (مستفاد از بندهای ماده ۳۸ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲)، از این رو به نظر می‌رسد که قاضی بتواند در صورت وجود جهت یا جهات تخفیف، دایره مناسب بودن «حال متهم» را توسعه دهد (اصل تفسیر به نفع متهم) و حال خویشان نزدیک او را نیز که با آن‌ها در منزلی مشترک زندگی می‌کند، مدنظر قرار دهد و براین اساس، مجازات متهم را تخفیف دهد یا تبدیل کند. در بند ث از بندهای هشت‌گانه ماده ۳۸ قانون مجازات اسلامی آمده است: «... وضع خاص متهم از قبیل...». این وضع خاص به صورت تمثیلی بیان شده و قابل توسعه است مانند آنکه قاضی برای تخفیف بتواند مجازات متهم را یا تقلیل دهد یا تبدیل کند و در اعمال یکی از این دو برای بزه‌کار تفاوتی وجود ندارد، اما به حال همسر و فرزند او مناسب است که مجازات مقرر به مجازات دیگری تبدیل شود.

به عبارتی، اگر بر غرض مقنن از تخفیف دقت شود، می‌توان با توجه به هدف حمایتی آن، رعایت حال اقربای نزدیک متهم (مانند والدین، همسر و فرزند) نیز مورد نظر قرار گیرد و در صورت طرح و وجود این گونه احتمالات و با عنایت به مذاق مقنن در مقررات ارفاقی، به ظهوری مستقر در این زمینه دست یافت؛ چنان‌که در برخی موارد، قانون‌گذار وجود رابطه خانوادگی خاص را منشأ تخفیف قانونی به شمار آورده است (الهام و برهانی، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۲۱۱). برای مثال، در ماده ۵۵۴ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۵ (تعزیرات) و تبصره آن چنین آمده است:

«هرکس از وقوع جرمی مطلع شده [باشد] و برای خلاصی مجرم از محاکمه و محکومیت مساعدت کند از قبیل اینکه برای او منزل تهیه کند یا ادله جرم را مخفی کند یا برای تبرئه مجرم ادله جعلی ابراز کند، حسب مورد به یک تا سه سال حبس محکوم خواهد شد.

تبصره: در موارد مذکور در ماده (۵۵۳) و این ماده، در صورتی که مرتکب از اقارب درجه اول متهم باشد، مقدار مجازات در هر مورد از نصف حداکثر

تعیین شده بیشتر نخواهد بود».

طبق تبصره مزبور، وجود قرابت نسبی و سببی درجه اول با مجرم سبب تخفیف مجازات خواهد بود (گلدوزیان، ۱۳۸۴).

البته در حقوق کیفری نمی‌توان در هر مورد و با توجه رسیدن به ظهوری مستقر و پایدار و به‌منظور بسط یا قبض قلمرو جرم، متمسک به روح قانون و مذاق تقنین شد. نیل به ظهور دقّی (تأملی) و مستقر در حقوق کیفری با توجه به اصول تفسیری حاکم بر آن، شرایطی دارد که در بخش‌های بعدی تحقیق حاضر به آن خواهیم پرداخت.

بنابراین، دو مؤلفه «روح قانون» و «مذاق تقنین» می‌توانند ازجمله دلایلی باشند که در صورت وجود ابهام و اجمال در متن قانون، تفسیرگر را به مقصود واقعی مقنن و آنچه از تدوین قانون دنبال می‌شده است، رهنمون سازند و عاملی باشند در دست برداشتن از حجیت ظهور شکل‌گرفته اولیه. روح و هدف قانون مانند الفاظ آن جزو قانون است و عبارت‌ها باید بر مبنای روح و هدف قانون معنا شوند (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۴).

۴. عقلایی بودن ظهور؛ عاملی دیگر در تشخیص ظهور مستقر از ظهور غیرمستقر

رضایت‌مندی، مقبولیت و پذیرفتنی بودن دولت‌ها و تصمیمات آن‌ها در داخل جامعه دیوان‌سالار بر مبنای عقل (موسی‌زاده کوفی و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۵۶) است. چنانچه خردورزی در اجرای قانون (تفسیر) از سوی دولت^۱ محسوس باشد، اطاعت مکلفان و شهروندان را نیز به دنبال دارد (BrettsChneider, 2007, p. 196). همچنین، مطابقت تفسیر با ذوق سلیم و طبع انسان و نیز پرهیز از ارائه تفسیر مستهجن، اموری هستند که اصولیان هم (حائری اصفهانی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص. ۶۸؛ سبحانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۸؛ قمی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص. ۱۶۴؛ خراسانی، ۱۴۰۹، ج ۱، صص. ۱۳، ۱۴ و ۲۱؛ مظفر، ۱۳۷۵، ج ۱، ص. ۱۹؛ قدسی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص. ۱۸۳ و ۲۴۸) در تفسیر متن کاملاً به آن پایبندند (محقق داماد و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۹).

در این راستا و مرتبط با موضوع تحقیق حاضر، چنانچه عبارت قانونی، ظهور در دو یا چند معنا داشته باشد، ضروری است تا ظهوری که همخوانی بیشتری با خواست عقلا دارد، برگزیده

۱. دولت در معنای اعم خود که نهاد قضایی را نیز شامل می‌شود.

شود و به نظر می‌رسد این ظهور، ظهوری پایدار باشد. غیر عقلایی بودن ظهور می‌تواند سبب اجمال یا بی‌اعتباری تفاسیر خلاف ظاهر شود (قمی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص. ۴۴۲؛ حسینی عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص. ۲۳۱).

البته گفتنی است که عقلایی بودن ظهور بدین معنا نیست که همواره آنچه مورد پذیرش عقلا است، چیزی غیر از ظهور بدوی است؛ چنان‌که در نظام عدالت کیفری مقتضی است تا نسبت به اعمال تدابیر منطقی برای بازدارندگی حداکثری مجازات بدون تعرض و فشار به آزادی‌های افراد اقدام شود (Dubber, 2004, p. 24). از این رو به نظر می‌رسد در قوانین کیفری و در ارتباط با رفتارهای جرم‌انگاری شده باید به همان ظهور ابتدایی که همسو با تفسیر مضیق است، اکتفا کرد و نمی‌توان مستند به مقاصد تقنین و روح قانون قائل به ظهوری مستقر در راستای بسط دایره جرم شد. به عبارتی، در حقوق کیفری و در مواد مربوط به رفتارهای جرم‌انگاری شده، همان ظهور بدوی که رفتار مشخص مجرمانه را معنا می‌کند، ظهور عقلایی نیز هست و در همان عمل جرم‌انگاری شده مستقر است.

ماده ۴۸ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ مقرر می‌داشت:

«هر کس به موجب حکم دادگاه به مجازات تعزیری یا بازدارنده محکوم شود، چنانچه بعد از اجرای حکم مجدداً مرتکب جرم قابل تعزیر شود، دادگاه می‌تواند در صورت لزوم، مجازات تعزیری یا بازدارنده را تشدید کند».

- از عبارت «بعد از اجرای حکم» در ماده فوق، تفسیرها و برداشت‌های مختلفی وجود داشت.
۱. برخی آن را به اجرای کامل حکم ناظر می‌دانستند. بنا بر دیدگاه این دسته از حقوق‌دانان، اگر شخصی در اثنای استفاده از آزادی مشروط یا در ایام تعلیق اجرای مجازات، مرتکب جرم دیگری می‌شد، رفتارش مشمول تکرار جرم نمی‌شد (نوربها، ۱۳۶۹، ص. ۲۹۵).
 ۲. در مقابل، برخی قضات مراد از عبارت یادشده را بعد از به اجرا گذاشتن حکم می‌دانستند. بنابراین، اگر فرد زندانی در ایام مرخصی یا فرار از زندان یا آزادی مشروط، جرم تعزیری دیگری مرتکب می‌شد، مورد را از موارد تکرار معرفی می‌کردند (قیاسی، ۱۳۹۸، ص. ۲۹۶).
 ۳. بعضی نیز چون عقیده به اجمال عبارت مزبور داشتند، اصول کلی جزای عمومی را برای رفع

اجمال پیشنهاد می‌دادند.

در این مورد به نظر می‌رسد با توجه به اصل تفسیر به نفع متهم در حقوق کیفری، دیدگاه نخست که ناظر به اجرای کامل حکم است، پذیرفتنی است و باید آن را همان ظهور مستقر دانست؛ زیرا پشتوانه عقلی تفسیر به نفع متهم را به همراه دارد.

تشخیص ظواهر الفاظ در بسیاری از اوقات، ملاک مضبوطی ندارد و بیشتر به ذوق حقوقی و سوابق ذهنی قاضی بستگی دارد؛ به خصوص در مواردی که ادعای انصراف لفظ به معنایی خاص یا انصراف آن از معنایی خاص می‌شود. برخی از ظواهر مانند ظهور لفظ در معنای حقیقی یا ظهور عام و مطلق در عموم و اطلاق روشن‌ترند (قیاسی، ۱۳۹۸، ص. ۲۹۷).

اگر پذیرفته شود که عرف و فهم عرفی محور فهم متون فقهی است، باید این مسئله نیز مورد پذیرش واقع شود که ظهوری که فهم عرفی آن را مستهجن و غیرعقلایی می‌داند، بی‌اعتبار است. در روایتی از امام صادق (علیه السلام) آمده است:

«فردی که به درخت خرما یا درخت میوه یا خوشه زراعت گذر می‌کند، آیا حق دارد بدون اجازه صاحبان آن مقداری از آن‌ها را بخورد؛ چه نیازی به خوردن داشته باشد یا اینکه ضرورتی هم به خوردن آن نداشته باشد؟ امام (علیه السلام) می‌فرماید اشکالی ندارد.» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۸، صص. ۲۲۶ و ۲۲۷).

ممکن است فقیهی در تفسیر این روایت با حفظ ظاهر الفاظ، تناول رهگذران را جایز بداند؛ هرچند از نظر عرف در حق مالکان ظلم باشد مانند فرضی که محصول به عمل آمده بسیار گران‌قیمت یا تعداد رهگذران به قدری زیاد است که با مصرف آن‌ها، دیگر هیچ میوه‌ای برای صاحب یا صاحبان باغ باقی نمی‌ماند. به دلیل غیرعقلایی بودن چنین تفسیری، برخی فقها تفسیر یادشده را نمی‌پذیرند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۶، ص. ۴۰۷).

باید توجه کرد که شرط عقلایی بودن ظهور در بسیاری از موارد کارکرد شرط نوعی بودن ظهور یا مقوله انصراف را خواهد داشت، اما ضرورتاً با آن دو مطابق نیست. همچنین، گفتنی است که عقلایی بودن ظهورات موضوعی کاملاً عرفی و پذیرفته شده در نظام‌های حقوقی است (محقق داماد و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۸۵). برای مثال، در حقوق انگلستان یکی از قواعد بنیادین در تفسیر حقوقی، «قاعده طلایی» است که عقلایی بودن ظهور و تفسیر را از شروط اساسی تفسیر

درست قلمداد می‌کند. بر اساس این قاعده، در تفسیر حقوقی، معنای ظاهری الفاظ معیار است، اما اگر معنای ظاهری مستلزم معنایی پوچ، متناقض، ناعادلانه یا ناهماهنگ با بقیه اظهارات صریح قانون باشد، به آن اعتنایی نخواهد شد (Elliott, 1999, p. 6; Hanson, 2010, p. 149).

همچنین، مقاصد و ارتکازات ممکن است موجب فرا رفتن از ظهور ابتدایی شوند (اعرافی، ۱۴۰۰). به عبارتی، گاه سیره عقلاییه تحت عنوان مناسبات عرفی و ارتکازات اجتماعی، منقح‌کننده ظهور برای دلیل حکم شرعی است (درایتی، درس خارج اصول: ۱۴۰۱/۰۸/۲۱). از این رو تفسیر باید در درجه‌ای باشد که مورد پسند عرف قرار گیرد؛ یعنی بعد از اینکه تفسیرگر آن را فهمید و به عرف (داوری و قضاوت عقلا) عرضه داشت، آنان تفسیر را تأیید کنند و اذعان دارند که لفظ یا عبارت، ظهور در همین تفسیر دارد.

در هر حال، اگر در مواردی بتوان با عنایت به مؤلفه‌های یادشده، از ظهور شکل‌گرفته عبور کرد، در این موضوع هدفی جز رعایت موازین شرع و سازگاری با مبانی فقهی نیست (الشریف، ۱۳۹۹، ص. ۶۲۶).

در ادامه، شایسته است به سه ظهور دیگر که به نوعی به ظهور بدوی از حیث تزلزل، عدم ثبات و ابهام در اعتبار نزدیک‌اند، پرداخته شود و چگونگی نیل به ظهور دقّی در هریک بیان شود.

۱.۴. ظهور نزد مخاطب و نزد غیر او

کلامی که صادر می‌شود و منشأ صدور حکم قرار می‌گیرد، در بدو امر نزد مخاطب یا مخاطبانی اظهار شده است و پس از آن، دیگران نیز با آن مواجه شده‌اند. از این حیث می‌توان ظهور کلام را به ظهور نزد مخاطب و غیرمخاطب تقسیم کرد.

گروهی از اصولیان معتقدند که تنها آن ظهوری از متن فقهی معتبر است که برای مخاطبان و حاضران شکل می‌گیرد و ظهوری که پس از آن برای دیگران شکل می‌گیرد، بی‌اعتبار خواهد بود (طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج ۸، صص. ۱۶۳ و ۱۶۴). گفتنی است که بیشتر زبان‌شناسان و فلاسفه زبان نیز چنین عقیده‌ای دارند (Hirsch, 1967, pp. 15 & 32). از این رو تعمیم احکام به دیگران نیازمند دلیل خاص است. از جمله این دلایل عبارت‌اند از اجماع، فلسفه و هدف حکم (سبزواری، بی‌تا، ج ۱۵، ص. ۱۱) و قرینه استمرار (انصاری، ۱۴۲۸ق، ج ۴، صص. ۹۳ و ۹۴).

میرزای قمی که موافق چنین دیدگاهی است، بیان می‌دارد:

«لکنّا نقول: المسلم منه هو حجّیه متفاهم المشافهین و المخاطبین و من یحذو حذوهم، لأنّ مخاطبته کان معهم و الظّنّ الحاصل للمخاطبین من جهة أصالة الحقيقة أو القرائن المجازیة حجّة إجماعاً، لأنّ الله تعالی أرسل رسوله (صلی الله علیه و آله) و کتابه بلسان قومه و المراد بلسان القوم هو ما یفهمونه، و کما أنّ الفهم یختلف باختلاف اللسان، فکذلك یختلف باختلاف الزّمان، و إن توافّق اللسان فحجّیه متفاهم المتأخّرين عن زمن الخطاب و ظنونهم یحتاج الی دلیل آخر غیر ما دلّ علی حجّیه متفاهم المخاطبین المشافهین لمنع الإجماع علیه بالخصوص، و لا یمکن إثبات ذلك حیثنذ...»^۱ (قمی، ۱۴۳۰ق، ج ۴، ص. ۲۳۹).

مدعای اصلی میرزای قمی تنها این نیست که ظهورات متن فقهی برای مکلفان در عصر حاضر معتبر نیست، بلکه ایشان مدعی است که حتی حاضران در عصر تشریع که در زمان نزول آیه یا صدور روایت می‌زیسته‌اند نیز حق تفسیر و استناد به ظاهر آیه و روایت را ندارند. برخی در دفاع از تقریر میرزای قمی معتقدند که با در نظر گرفتن عواملی مانند تاریخمندی روایات، پدیده تقطیع، نقل به معنا و عواملی دیگر، در عصر حاضر در مورد روایات برای ما ظهور قابل اعتمادی شکل نخواهد گرفت یا حتی با فرض شکل‌گیری، چنین ظهوری معتبر نیست (محقق داماد و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۶۸).

میرزای نایینی در تبیین دیدگاه میرزای قمی می‌نویسد:

۱. إلّا بأحد وجهین:

الأوّل: انحصار السبیل الی الحكم فی العمل بتلك الظّنون، و دلالة استحالة التکلیف بما لا یطاق علیه و هو ما ذکرناه، لأنّ ذلك هو مقتضى الدلیل العقلی المقتضى لحجّیه ما یفتح السبیل من الظّنون من حیث هی ظنّ، لا من حیث إنّهُ ظنّ خاصّ، إذ الدلیل القطعی لا یدلّ علی حجّیه ظنّ خاصّ، و المفروض أنّ الإجماع غیر مسلمّ فی الظنّ الحاصل لغیر المشافهین. و الثانی: أنّ الكتاب العزیز من قبیل تألیف المصنّفین الذین یقصدون بکتابهم بقاءه أبد الدهر لیفهم منه المتأملون فیهِ بکروار الأيام علی مقدار فهمهم، و یعلمون علیه، و كذلك المکاتیب و المراسیل الواردة من البلاد البعیده، سیما مع مخالفة لسان المکتوب مع المکتوب إلیهِ، فإنّه لا ریب فی جواز العمل للمدرّسین فی التالیفات و المتعلّمین و المتأملین فیها و حملها علی مقتضى ما یفهمونه بقدر طاقتهم، و كذلك المکتوب إلیهم المکاتیب، و هو ممنوع، سیما فیما اشتمل علی الأحکام الفرعیة، إذ الظاهر منها إلقاء الأحکام بین الأمّة و قنّذ و إعلام المخاطبین بالشرائع و إعلانها بینهم (قمی، ۱۴۳۰ق، ج ۴، صص. ۲۳۹ و ۲۴۰).

«این احتمال وجود دارد که میان پرسشگر و امام (علیه‌السلام) قرینه لفظی یا غیر لفظی موجود بوده باشد که در سابق بیان شده و میان طرفین معهود بوده است. با وجود چنین احتمالی، استناد به ظاهر کلام امام (علیه‌السلام) دیگر امکان‌پذیر نیست، بلکه حتی حصول ظن به مقصود امام (علیه‌السلام) نیز ممکن نیست. این مشکل در رابطه با قانون‌گذار اسلام به‌نحو جدی‌تری مطرح است؛ زیرا مبنای وی اعتماد بر قرائن منفصل بوده است. غالب روایاتی که در اختیار ماست، پاسخ ائمه طاهرين (علیهم‌السلام) به پرسش‌های راویان است که در سؤال و جواب‌های ردوبدل‌شده، بر قرائن حالیه یا قرائن منفصل که نقل نشده است، اعتماد صورت گرفته است. این امر موجب خواهد شد که ظاهر^۱ روایات برای ما غیر قابل استناد باشد» (نایینی، ۱۳۷۶، ج ۳، ص. ۱۳۸).

براین اساس، دیدگاه اخیر می‌تواند به‌عنوان گواهی برای این ادعا قرار گیرد که در موارد اجمال در متن قانون که لفظ یا عبارتی ظهور در چند معنا دارد، این امکان وجود دارد که از ظهور ابتدایی کلام دست شست و عبور کرد و از آن مقرر و حکم قانونی، تفسیری موافق با روح و مذاق قانون ارائه کرد، اما به عقیده مشهور اصولیان با استناد به سیره عقلا و با توجه به اینکه متن فقهی بر اساس اسلوب حاکم بر آن صادر شده است، چنانچه مفسر در جست‌وجوی قرائن متصل و منفصل، به چیزی غیر از ظهور کلام دست نیابد، می‌توان به اعتبار آن تمسک جست.

در هر حال، به نظر می‌رسد در جمع این دو عقیده و برای تفسیر در حقوق بهتر است گفته شود که تفسیرگر با استمداد از روح و هدف قانون و اصول تفسیری می‌تواند به ظهور معتبر و پایدار دست یابد که چنانچه هر مفسری از همین طریق عبور کند، تفسیر او همسو با دیگر رهروان این طریق خواهد بود و چنین موضوعی نشان از درستی آن و وصول به ظهوری مستقر است.

۲.۴. ظهور هنگام صدور و ظهور هنگام وصول و تفسیر

ممکن است واژه یا عبارتی در یک زمان، ظهور در معنایی خاص داشته باشد و بعدها و در زمان

۱. ظهور ابتدایی.

دیگر، در معنایی دیگر ظهور یابد (Sturtevant, 2009, p. 85).

در رابطه با زمان اعتبار ظهور لفظ و کلام سه دیدگاه بیان شده است.

الف. اعتبار ظهور در زمان وصول؛ البته از آن رو که ظهور هنگام وصول، کاشف از ظهور زمان صدور باشد.

ب. اعتبار ظهور هنگام صدور.

ج. اعتبار ظهور هنگام وصول اعم از آنکه کاشف از ظهور زمان صدور باشد یا نباشد (آملی، ۱۳۷۰، ص. ۱۰۱).

در باره اینکه وظیفه تفسیرگر حقوقی جست و جوی ظهور زمان صدور است یا زمان وصول و تفسیر، دو نظریه عمده وجود دارد.

۱. ظهور زمان تفسیر (حین الوصول)

این نظریه که موافق با به روزرسانی تفسیر قانون^۱ است، رسالت تفسیرگر را در کشف ظهور زمان تفسیر می‌داند. گادامر در این زمینه می‌گوید:

«قانون تصویب نمی‌شود تا به صورت تاریخمند فهمیده شود، بلکه تصویب

می‌شود تا به صورت صحیح و مناسب فهمیده شود. از این رو در هر زمان و

هر شرایط باید به گونه جدید فهم و تفسیر شود» (Gadamer, 1989, p. 308).

برخی دیگر نیز در همین راستا بیان می‌کنند:

«معنای متن قانون همواره در حال رشد است و تفسیرگر باید متناسب با

روح قانون به تفسیر متون قانونی بپردازد» (Cabot, 1934, pp. 209-210).

۲. ظهور زمان صدور (حین الصدور)

جریان غالب در تفسیر متون فقهی و حقوقی این است که فقیه یا حقوق‌دان باید به هنگام استنباط و تفسیر، ظهور زمان صدور را ملاک قرار دهد و به ظهور حین الصدور دست یابد (مظفر، ۱۳۷۵، ج ۱، ص. ۳۰؛ سبحانی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص. ۸۵). عرف، محوریت را به ظهور لفظ هنگام

1. Updating Statutory Interpretation

صدور می‌دهد و اگر هم برای ظهور زمان تفسیر، اعتباری قائل است از آن‌روست که می‌تواند کاشف از ظهور هنگام صدور باشد (محقق داماد و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۳). برخی در این زمینه می‌گویند:

«محوریت با ظهور متن در هنگام تفسیر است، اما این ظهور از آنجا معتبر است که می‌تواند کاشف از ظهور متن در زمان صدور باشد والا بنفسه اعتباری ندارد» (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۵، ج ۱، ص. ۶۶).

موافق با اعتبار ظهور زمان صدور، قاعده‌ای در حقوق آمریکا وجود دارد که با عنوان «قاعده معنای ثابت»^۱ شناخته می‌شود. براین اساس، تفسیرگر همواره باید به دنبال آن باشد که معنای متن قانون در زمان وضع و صدورش را کشف کند. در همین راستا، بعضی می‌گویند:

«ما باید معنای قانون را آن‌چنان فهم کنیم که پدران و اجداد ما فهم می‌کرده‌اند؛ زیرا معنای قانون ثابت است و تغییری نخواهد کرد» (Webster, 1851, p. 164).

موافقان هر دو رویکرد به‌طور مستدل، عقیده خود را صحیح و قابل دفاع نشان می‌دهند. بااین‌حال، در تفسیر حقوقی نیز نمی‌توان تفسیری ارائه داد که مغایر با قانون و مقصود از تقنین باشد (حین‌الصدور)، اما در نظام حقوقی ایران با توجه به اصل ۴ قانون اساسی (که با استناد به موازین اسلامی به‌عنوان اصول برتر، حتی ممکن است از ظهور ناشی از اطلاق عبور کرد) و نیز اصل ۷۳ این قانون که به دادرس هم امکان تفسیر قانون را داده است، می‌توان تفسیری ارائه داد که در عین احترام به قانون و عدم تخطی از آن، مقتضای زمان و مکان را نیز در نظر داشت. به عبارتی، زمان تفسیر را هم ملاک قرار داد؛ البته به‌منظور ضابطه‌مند کردن تفسیری که سالیانی بعد از وضع قانون به عمل می‌آید، استناد به روح قانون، اصول تفسیری و عاقلانه بودن آن موضوعی ضروری است و عمل به این مهم منجر می‌شود تا میان احتمالات مختلف که هریک به‌نوبه خود ظهور در موردی دارند، به ظهوری مستقر رسید.

۳.۴. ظهور «شخصی» و «نوعی»

تقسیم ظهور به شخصی و نوعی مبتنی بر این پیش‌فرض است که برخی عوامل برون‌متنی می‌توانند در شکل‌گیری ظهورات، تأثیرگذار شناخته شوند.

مقوله شخصی بودن فهم به ظهور در الفاظ منحصر نمی‌شود، بلکه به‌صورت عمومی در فرایند اجتهاد و استنباط حکم از متن قانون نیز مطرح است. چنان‌که برخی در این زمینه گفته‌اند: «اگر کسی فتوای فقها را با یکدیگر مقایسه کند و ضمناً به احوال شخصیه و طرز تفکر آن‌ها در مسائل زندگی توجه کند، می‌بیند که چگونه سوابق ذهنی یک فقیه و اطلاعات خارجی او از دنیای خارج بر فتوایش تأثیر دارد؛ به‌طوری‌که فتوای عرب بوی عرب می‌دهد و فتوای عجم بوی عجم. فتوای روستایی، بوی روستا و فتوای فقیه شهری بوی شهر» (مطهری، ۱۳۷۲، ج ۲۰، ص. ۱۸۲).

مطابق با بیان اخیر، ممکن است به سبب برخی از امور برون‌متنی مانند شرایط و احوالی که تفسیرگر در آن زیست کرده است، گرایش‌های سیاسی و مذهبی، سن و...، ظهوری برای مفسر پدید آید که مطابق با ظهور دیگران نیست. دخالت عوامل برون‌متنی در تفسیر متن فقهی و قانونی از سوی حقوق‌دان، موضوعی اجتناب‌ناپذیر است، اما آنچه در تفسیر فقهی و حقوقی ارزشمند است، ظهور نوعی یا عرفی است (نایینی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص. ۲۶۳)؛ البته تشخیص ظهور نوعی از ظهور شخصی برای مفسر چندان ساده و سهل نیست؛ زیرا در بسیاری از موارد، تفسیرگر احتمال شخصی بودن ظهور را نمی‌دهد.^۱ از این رو یکی از فلسفه‌های وجود قواعد تفسیری، تمییز ظهور نوعی از ظهور شخصی است. همچنین، می‌توان با بهره‌مندی از برخی روش‌ها، احتمال شخصی بودن ظهور پدیدآمده از متن را به حداقل رساند (محقق داماد و همکاران، ۱۴۰۲، صص. ۱۵۸ و ۱۶۲). به عبارتی، در تفسیر قوانین نمی‌توان به ظهور شخصی که ظهوری ناپایدار است، اکتفا کرد و به تعاقب آن، اقدام به اصدار حکم کرد (چه‌بسا بتوان نسبت به حکمی که دادرس، مستدل به ظهوری غیرمستقر آن را انشا کرده است در مراجع بالاتر اعتراض کرد). به‌منظور آنکه تفسیرگر

۱. البته برخی معتقدند که اصل بر تطابق ظهور شخصی و نوعی است (هاشمی شاهرودی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص. ۱۶۷ و ۱۷۲).

اسیر شرایط و اوضاع و احوال مربوط به خود نشود و طرفین دعوی را درگیر ذهنیات خویش که طی سالیان طولانی به دلایل مختلف شکل گرفته‌اند، نکند و نیز در تفسیر قانون به ظهور نوعی پایدار نائل آید، تمسک به مذاق به‌دست‌آمده از قانون و اصول تفسیری، تسهیلگر و کمک‌کننده او در این مسیر خواهند بود. این اصول تفسیری است که با استمداد از آن‌ها می‌توان از ظهور بدوی مقررات قانون عبور کرد و به ظهوری مستقر رسید.

۵. تفاوت حقوق مدنی با حقوق کیفری در استناد به مؤلفه‌های طرح‌شده برای نیل به ظهور مستقر

همان‌طور که بیان شد، برای آنکه تفسیرگر در موارد اجمال قانون به ظهوری مستقر برسد، باید معنایی را برگزیند و استنباطی کند که موافق با روح قانون، مذاق تقنین و اصول تفسیری باشد. در این صورت است که از ظهور بدوی گذار می‌کند و به ظهوری که بایسته در تفسیر است؛ یعنی ظهور پایدار نائل می‌آید، اما نیازمند دقت است که میان حقوق مدنی و کیفری برای نیل به ظهور مستقر و استمداد از مؤلفه‌های یادشده، تفاوت است.

اگر در حقوق مدنی، تمسک به روح قانون برای تفسیر به‌طور مطلق و در گستره‌ای وسیع پذیرفته شده و حتی به‌عنوان اصل تفسیری شناخته‌شده باشد، در حقوق کیفری استفاده از مؤلفه روح قانون در تفسیر و برداشت درست از قانون به‌طور کلی نفی نمی‌شود، اما محدوده و قلمرو مخصوص به خود را دارد.

در این راستا، به اعتقاد برخی، استفاده از روح قانون برای بسط موضوع مشمول حکم است (شاگرد اشتیج، ۱۴۰۱، ص. ۸۷)، اما این عقیده قابل نقد است؛ زیرا غرض از تمسک به روح قانون در تفسیر، پی بردن به آن واقعیتی است که در تقنین دنبال می‌شده است تا از این طریق، وفق مقصود اصلی قانون و قانون‌گذار، اجمال و خلأ موجود برطرف شود. براین اساس، چه‌بسا مقتضای عمل به روح قانون، منجر به تضییق قلمرو حکم شود و از این‌رو همواره به بسط دایره حکم مقرر منتهی نشود. تفسیرگر در حقوق کیفری نمی‌تواند با تمسک به روح قانون در مواردی که اجمال وجود دارد، رفتار یا رفتارهای مشابه با آن چیزی را که جرم‌انگاری شده است، داخل در حکم مقرر کند و مدعی رسیدن به ظهوری مستقر شود؛ زیرا چنین عملی توسل به قیاس است که در حقوق کیفری منع شده و نیز مخالف با اصل مسلم تفسیر مضیق قوانین جزایی است (پوربافرانی، ۱۴۰۲، صص. ۸ و ۹) درحالی‌که در حقوق مدنی (برخلاف حقوق کیفری) چون آزادی رفتار

اشخاص محدود نشده است، از این رو مفسر این عرصه می‌تواند تا جایی که مخالف نظم عمومی نباشد (ماده ۹۷۵ قانون مدنی) و عقلاً نیز آن را بپذیرند، متوسل به روح قانون شود و به ظهوری مستقر و پایدار در تفسیر برسد. برای مثال، در ماده ۸۸۰ قانون مدنی آمده است که چنانچه وارث، مورت خود را عمداً به قتل برساند، از ارث او محروم می‌شود. حکم این مقرر در خصوص ارث است، اما اگر موصی‌له، موصی را به قتل برساند، آیا می‌توان از ملاک این ماده استفاده کرد و موصی‌له را مستحق موصی‌به ندانست؟ به نظر می‌رسد در این مورد نیز چنانچه انگیزه نامشروع در قتل موصی وجود داشته باشد (صفایی و شعبانی کندسری، ۱۳۹۷، صص. ۷۶ و ۲۱۹)، با استناد به روح قانون می‌توان قائل به بطلان وصیت بود (کاتوزیان، ۱۳۶۹، ص. ۱۰۲). چنان‌که مشخص است، در مثال اخیر که مربوط به حقوق مدنی می‌شود، با تمسک به روح قانون، حکم مندرج در ماده ۸۸۰ قانون مدنی به مورد مشابه در وصیت نیز تسری یافته و مورد پذیرش حقوق دانان قرار گرفته است (عمید، ۱۳۴۲، ص. ۱۳۶؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۹۰، صص. ۳۵۲-۳۵۳ و ۴۲۶).

در حقوق کیفری استناد به روح قانون و مذاق تقنین برای بسط دایره جرم و رفتارهای جرم‌انگاری شده اصولاً مجاز نیست، اما می‌توان از همین مؤلفه‌ها در مقررات حمایتی و نهادهای تعدیل‌کننده به منظور ارفاق و مساعدت متهم استفاده کرد و مقررات مربوط به این حوزه‌ها را به طور موسع تفسیر کرد؛ زیرا در صورت تردید برای بسط دادن حکم حمایتی و ایجاد چند ظهور، روح حاکم بر این گونه مقررات تعدیلی که موافق با اصل تفسیر به نفع متهم نیز است، تفسیرگر را در رسیدن به ظهور مستقر که همسو با اصلی مسلم از اصول تفسیری است، راهنمایی می‌کند.

نتیجه‌گیری

با وجود کوشش قانون‌گذار در تصویب قوانینی شفاف و غیرمجمل، باز هم شاهد اجمال در برخی قوانین هستیم و ضروری است تا مفسر در فرایند تفسیر، آن را برطرف کند. لفظ یا عبارت مجمل، در دو یا چند معنای متفاوت ظهور دارد و این ظهور در یک تقسیم‌بندی، به ظهور بدوی (غیرمستقر) و ظهور پایدار (مستقر) تفکیک می‌شود. در تفسیر قانون، آنچه ارزشمند است و از تفسیرگر آن به عنوان حقوق دان انتظار می‌رود، این است که ظهور مستقر ملاک قرار گیرد و اکتفا به ظهور بدوی کلام قانون‌گذار نشود. در این مقاله معلوم شد روح قانون، مذاق تقنین، عقلایی بودن یکی از چند معنای لفظ یا عبارت مجمل و اصول تفسیری به عنوان عوامل و قرائن نیل به ظهور

پایدار هستند که هادی مفسر در این مسیر خواهند بود و از این طریق می‌توان در مواردی که ظهور شکل گرفته از عبارت مبهم و مجمل قانون، مغایر با اراده واقعی مقنن است، دست برداشت و به سمت مقصود اصلی قانونگذار، عزیمت کرد.

چنانچه تفسیرگر به هنگام تفسیر، با تمسک به روح قانون، مذاق تقنین و اصول مسلم تفسیر، به ظهوری اقوی غیر از آن ظهور ابتدایی شکل گرفته رسید، ظهور بدوی حجیت و اعتبار خود را از دست می‌دهد و از این‌رو دیگر قابل استناد نیست.

بنابراین، روح قانون، مذاق تقنین (هدف مقنن) و اصول تفسیری به‌عنوان مؤلفه‌های بایسته در تفسیر هستند که مفسر را در رسیدن به ظهور پایدار کمک شایانی می‌کنند. توجه به این مؤلفه‌ها موجب می‌شود که حتی در مواردی تفسیر در حقوق مدنی به‌صورت محدود و مضیق انجام شود تا هم موافق با آن غرضی باشد که از قانون‌گذاری و مجموعه مواد تنظیمی آن دنبال می‌شود و هم بتوان در پرتو روح و مذاق تقنین، به ظهور مستقر از کلام مقنن رسید.

تمسک به ظهور بدوی و شخصی (که غالباً غیرمستقر نیز است) در حقوق کیفری به‌منظور توسعه دایره جرم (جرم‌انگاری) نسبت به رفتاری که بر ممنوعیت آن صراحتی وجود ندارد، هرچند برای نشان دادن اعتبار آن به روح قانون استناد شده باشد، ممکن نیست و مطلقاً ممنوع است؛ زیرا مخالف با اصل تفسیر مضیق است و در حقوق کیفری، در صورت تقابل یا تعارض میان روح قانون و مذاق تقنین با اصول تفسیری، این اصول تفسیری هستند که ملاک عمل تفسیرگر قرار خواهد گرفت؛ البته از جمله مواردی (و شاید تنها مورد) که می‌توان قلمرو بعضی از مقررات کیفری را توسعه داد و همسو با هدف مقنن، به ظهوری دقّی و مستقر نائل شد، در زمینه نهادهای ارفاقی و تعدیلی است؛ زیرا تفسیر به نفع متهم که یکی از اصول مسلم تفسیری در حقوق کیفری است، مفسر قانون را ملزم می‌کند تا با عنایت به اهدافی که قانون‌گذار از پیش‌بینی نهادهای تعدیل‌کننده و تخفیفی داشته، موافق با همان غرض، دست به تفسیر مواد مربوط زند و تحقق هدف قانون‌گذار در این موارد، توسعه حیطه چنین گزاره‌های حمایتی را به دنبال دارد.

در انتها پیشنهاد نگارندگان این است که در قوانین مدنی و مجازات اسلامی، موادی در خصوص چگونگی تفسیری ضابطه‌مند مطابق با منطق حقوقی که خلأ آن به‌جد احساس می‌شود، پیش‌بینی شود تا راهنمای قضات در تفسیر عبارات مجمل قانون قرار گیرد و هادی آنان در

رسیدن به ظهوری پایدار از کلام مقنن باشد. در این صورت می‌توان شاهد این مهم بود که به‌مرور از تشتت و تهافت آرا کاسته شود و رویه قضایی منسجمی شکل گیرد.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) آملی، میرزاهاشم (۱۳۷۰). بدائع الافکار فی الاصول (تقریرات درس آقا ضیاء عراقی). چاپ ۱، نجف: المطبعة العلمية.
- ۳) ابن جوزی، ابوالفرج جمال‌الدین (۱۹۹۴م). تلخیص ابلیس. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ۴) اسلامی، رضا (۱۳۸۴). منظومه مباحث الفاظ علم اصول. نشریه نقد و نظر، ۱۰ (شماره‌های ۳۷-۳۸)، صص. ۱۰۵-۱۴۲.
- ۵) اسماعیل‌پور، محمدعلی (۱۳۹۵). مجمع الافکار و مطرح‌الانظار (تقریرات درس میرزاهاشم آملی) (جلد ۱). چاپ ۱، قم: المطبعة العلمية.
- ۶) اعرافی، علیرضا (۱۴۰۰). درس خارج اصول فقه. قابل دسترسی در وبگاه <https://www.eshia.ir>.
- ۷) الهام، غلامحسین و برهانی، محسن (۱۴۰۰). درآمدی بر حقوق جزای عمومی (جلد ۲). چاپ ۶، تهران: میزان.
- ۸) امیدی، جلیل (۱۳۹۸). تفسیر قوانین جزایی. چاپ ۱، تهران: میزان.
- ۹) انصاری، مرتضی (۱۴۲۸ق). فرائد الاصول (جلد ۴). چاپ ۹، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- ۱۰) انصاری، مسعود و طاهری، محمدعلی (۱۳۸۶). دانشنامه حقوق خصوصی (جلد ۳). چاپ ۲، محراب فکر.
- ۱۱) پوربافرانی، حسن (۱۴۰۲). حقوق جزای اختصاصی (جرائم علیه امنیت و آسایش عمومی). چاپ ۵، تهران: جنگل.
- ۱۲) جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۰). حقوق مدنی؛ وصیت. چاپ ۳، تهران: گنج دانش.
- ۱۳) جمعی از محققان (۱۳۸۹). فرهنگ‌نامه اصول فقه. چاپ ۱، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ۱۴) جوهری، ابونصر اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية. بیروت: دارالعلم للملایین.
- ۱۵) حائری اصفهانی، محمدحسین (۱۴۰۴ق). الفصول الغرویة فی اصول الفقهیة (جلد ۱). چاپ ۱، قم: دار احیاء العلوم الاسلامیة.
- ۱۶) حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة (جلدهای ۱۸ و ۲۷). چاپ ۳، قم: مؤسسه آل‌البيت (علیهم‌السلام) لاحیاء التراث.
- ۱۷) حسینی عاملی، محمدجواد (۱۴۰۹ق). مفتاح‌الکرامة (جلد ۱). چاپ ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ۱۸) حسینی قائم‌مقامی، عباس (۱۳۷۸). کاوش‌های فقهی. تهران: امیرکبیر.

- ۱۹) حنفی، حسن (۲۰۰۵م). من النص الى المواقع محاوله لاعادة بناء علم اصول الفقه. بيروت: دارالمدار الاسلامی.
- ۲۰) خراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۹ق). کفایة الاصول (جلد ۱). چاپ ۱، قم: مؤسسه آل‌البيت (عليهم‌السلام) لاحیاء التراث.
- ۲۱) خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۲۱ق). موسوعة الامام خویی (جلد ۱۲). قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.
- ۲۲) درایتی، حمید (۱۴۰۱). درس خارج اصول فقه. قابل دسترسی در وبگاه <https://www.eshia.ir>.
- ۲۳) راغب اصفهانی، حسین‌بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بيروت: نشر دارالشامیة.
- ۲۴) روحانی، سیدمحمدصادق (۱۴۱۲ق). فقه الصادق علیه‌السلام (جلد ۱۵). قم: مؤسسه دارالکتب.
- ۲۵) زراعت، عباس (۱۳۹۰)، شرح مبسوط مکاسب (شرایط عقد بیع). چاپ ۱، تهران: جنگل.
- ۲۶) زراعت، عباس (۱۳۹۲). شرح مختصر قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۹۲). تهران: ققنوس.
- ۲۷) سبحانی، جعفر (۱۳۸۳). اصول الفقه المقارن فیما لانص فيه. قم: مؤسسه امام صادق (علیه‌السلام).
- ۲۸) سبحانی، جعفر (۱۴۲۰ق). الموجز فی اصول الفقه (جلد ۱). چاپ ۲، قم: مؤسسه الامام‌الصادق (علیه‌السلام).
- ۲۹) سبحانی، جعفر (۱۴۲۳ق). تهذیب‌الاصول (جلد ۱). چاپ ۱، تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی.
- ۳۰) سبزواری، سیدعبدالاعلی (بی‌تا). مذهب الاحکام فی بیان حلال والحرام. قم: دارالتفسیر.
- ۳۱) شاکر اشتیجه، محمدحسین (۱۴۰۱). بسط و قبض موضوع احکام کیفری برخلاف نفع متهم در پرتوی روح قانون. فقه و اصول، ۵۴ (۴)، صص. ۷۳-۹۵. doi: 10.22067/jfiqh.2021.68247.1034
- ۳۲) شاهنوش فروشانی، محمد عبدالصالح (۱۴۰۲). تبیین کاربست «اصول حقوقی» به منظور حفظ تمامیت نظام قانونی در برابر کاربست «اصول لفظی» به منظور کشف مراد قانون‌گذار. پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۲۴ (۴)، صص. ۶۴۷-۶۷۴. doi: 10.30497/law.2023.245526.3463
- ۳۳) شبیری زنجانی، سیدموسی (۱۴۱۹ق). النکاح. قم: موسسه پژوهشی رای‌پرداز.
- ۳۴) شجاعی، علی (۱۳۹۳). تفسیر قانون جنایی در پرتو تفسیرشناسی و تحلیل گفتمان. چاپ ۱، تهران: نشر دادگستر.
- ۳۵) الشریف، محمد مهدی (۱۳۹۹). منطق حقوق. چاپ ۵، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۳۶) صفایی، سیدحسین و امامی، اسدالله (۱۳۹۳). مختصر حقوق خانواده. چاپ ۴۰، تهران: میزان.
- ۳۷) صفایی، سیدحسین و شعبانی کندسری، هادی (۱۳۹۷). حقوق مدنی؛ وصیت، ارث و شفعه. چاپ ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۳۸) صفری، سجاد و مهرپور، حسین (۱۳۹۷). روح قانون در حقوق ایران. مجله حقوقی دادگستری، ۸۲

doi: 10.22106/zlj.2018.33936. ۲۰۱-۲۱۸. صص.

(۳۹) طباطبایی، سیدعلی (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل (جلد ۸). چاپ ۱، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) لاحیاء التراث.

(۴۰) طریحی، فخرالدین (۱۳۶۵). مجمع‌البحرین (جلد ۶). چاپ ۲، تهران: مرتضوی.

(۴۱) عبدالرحمان، خالد (۱۹۸۶م). اصول‌التفسیر و قواعد. بیروت: دارالفنایس.

(۴۲) علی‌اکبریان، حسنعلی (۱۳۸۷). قاعده عدالت در فقه امامیه (بخش گفت‌وگو با حجت‌الاسلام شهیدی). چاپ ۱، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

(۴۳) علیدوست، ابوالقاسم و عشایری منفرد، محمد (۱۳۸۸). استناد فقهی به مذاق شریعت در بوت‌ه نقد. حقوق اسلامی، شماره ۲۲، صص. ۳۶-۷.

(۴۴) علیشاهی قلعه‌جوقی، ابوالفضل و ناصری مقدم، حسین (۱۳۹۰). چیستی و کارکردهای «مذاق شریعت». فقه و اصول، ۴۳ (۱). doi: 10.22067/fiqh.v0i2.11106

(۴۵) عمید، موسی (۱۳۴۲). هبه و وصیت در حقوق مدنی ایران. چاپخانه علمی.

(۴۶) عندلیب همدانی، محمد و ستوده، حمید (۱۳۹۱). مذاق شریعت؛ جستاری در اعتبارسنجی و کارآمدی، فقه اهل‌بیت. شماره‌های ۷۰ و ۷۱، صص. ۱۴۱-۱۰۶.

(۴۷) فراهیدی، خلیل‌بن‌احمد (۱۴۰۹ق). العین (ج ۵). قم: دارالهجرة.

(۴۸) فقهی، محسن (۱۳۹۸). درس خارج فقه. قابل دسترسی در وبگاه <https://www.eshia.ir>.

(۴۹) فیاض، محمداسحاق (۱۴۲۲ق). محاضرات فی اصول‌الفقه (جلد ۵). چاپ ۱، قم: مؤسسه احیاء آثار الامام‌الخوئی.

(۵۰) فیومی، احمدبن‌محمد (۱۳۹۷). المصباح‌المنیر فی غریب‌الشرح‌الکبیر للرافعی (جلد ۲). قم: دارالهجرة.

(۵۱) قافی، حسین و شریعتی، سعید (۱۳۹۸). اصول فقه کاربردی (جلد ۱). چاپ ۲۰، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

(۵۲) قدسی، احمد (۱۴۲۸ق). انوارالاصول (تقریرات درس ناصر مکارم شیرازی) (جلد ۲). قم: مدرسه الامام علی‌بن‌ابی‌طالب (علیه‌السلام).

(۵۳) قربانی، رحیمه، سالارزایی، امیرحمزه و کیخا، محمدرضا (۱۳۹۷). واکاوی فقهی-حقوقی حق حبس و چالش‌های فراروی ماده ۱۰۸۵ قانون مدنی. دوفصلنامه علمی دانش حقوق مدنی، ۷ (۱)، صص. ۸۹-۹۸.

(۵۴) قمی، ابوالقاسم‌بن‌محمدحسن (۱۳۷۵). غنائم‌الایام فی مسائل‌الحلال‌والحرام (جلد ۲). چاپ ۱، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

- (۵۵) قمی، ابوالقاسم بن محمد حسن (۱۴۳۰ق). القوانين المحکمة فی الاصول (جلدهای ۱، ۲ و ۴). چاپ ۱، احیاء الکتب الاسلامیه.
- (۵۶) قیاسی، جلال‌الدین (۱۳۹۸). روش تفسیر قوانین کیفری. چاپ ۲، قم: بوستان کتاب.
- (۵۷) کاتوزیان، ناصر (۱۳۶۹). وصیت در حقوق مدنی ایران. چاپ ۲، تهران: قانون وکلای دادگستری مرکز.
- (۵۸) کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷). اعمال حقوقی. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- (۵۹) کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷). فلسفه حقوق (جلد ۳). چاپ ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- (۶۰) کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۹). حقوق مدنی؛ قواعد عمومی قراردادها، انعقاد و اعتبار قرارداد (جلد ۲). چاپ ۵، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- (۶۱) کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۸). فلسفه حقوق (جلدهای ۱ و ۲). چاپ ۳، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- (۶۲) کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۹). شیوه تجربی تحقیق در حقوق. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- (۶۳) کاشف‌الغطا، جعفر بن خضر (۱۴۲۰ق). کشف‌الغطاء عن مهمات الشریعة الغراء. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- (۶۴) کرکی، شیخ نورالدین (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد (جلد ۱۳). چاپ ۲، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام).
- (۶۵) کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی (جلد ۸). چاپ ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- (۶۶) گرجی‌ازندریانی، علی‌اکبر (۱۳۸۸). در تکاپوی حقوق اساسی. تهران: جنگل.
- (۶۷) گلدوزیان، ایرج (۱۳۸۴). محشای قانون مجازات اسلامی. چاپ ۵، تهران: مجد.
- (۶۸) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۸۹). قواعد فقه؛ بخش مدنی (مالکیت و مسئولیت). چاپ ۲۸، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- (۶۹) محقق داماد، سیدمصطفی، حسینی‌نسب، سیدمصطفی و پورمحمدی، رضا (۱۴۰۲). اصول فقه تحلیلی (دفتر اول: تفسیر فقهی). چاپ ۳، قم: بوستان کتاب.
- (۷۰) محمدی، سیدصادق (۱۳۹۹). حجیت مذاق شریعت؛ آسیب‌شناسی و راهکارها. دوفصلنامه علمی-پژوهشی اصول فقه حوزه، ۴ (۵)، صص. ۱۳۳-۱۶۴.
- (۷۱) مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین (بی‌تا). القول الرشید فی الاجتهاد والتقلید (عادل علوی، تقریر و تحقیق). قم: بی‌نا.
- (۷۲) مشکینی، علی (۱۳۷۱). اصطلاحات الاصول (جلد ۱). چاپ ۵، قم: نشر الهادی.
- (۷۳) مصطفوی، سیدکاظم (۱۳۹۵). درس خارج اصول فقه. قابل دسترسی در وبگاه

<https://www.eshia.ir>

(۷۴) مصطفوی، سیدکاظم (۱۴۰۰). درس خارج اصول فقه. قابل دسترسی در وبگاه

<https://www.eshia.ir>

(۷۵) مطهری، مرتضی (۱۳۷۲). مجموعه آثار (جلد ۲۰). چاپ ۸، قم: صدرا.

(۷۶) مظفر، محمدرضا (۱۳۷۵). اصول الفقه (جلد ۱). چاپ ۵، قم: اسماعیلیان.

(۷۷) منتظری، حسینعلی (۱۴۱۵ق). نه‌ایة‌الاصول (تقریرات درس خارج اصول حاج حسین بروجردی). چاپ ۱، تهران: نشر تفکر.

(۷۸) موسی‌زاده کوفی، مهدی، نجفی ابرندآبادی، علی‌حسین، شاملو، باقر و محمودی جانکیف، فیروز (۱۴۰۰). حق کیفر خردبنیاد. فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱۰ (۳۶)، صص. ۴۳-۷۶. doi: 10.22054/jclr.2021.53531.2144

(۷۹) نایینی، محمدحسین (۱۳۷۶). فوائدالاصول (تقریرات درس محمدحسین میرزای نایینی به قلم محمدعلی کاظمی خراسانی) (جلدهای ۱ و ۳). چاپ ۱، قم: جماعة‌المدرسین فی‌الحوزة‌العلمیة.

(۸۰) نجفی، محمدحسن‌بن‌باقر (۱۳۶۲). جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام (عباس قوچانی، محقق) (جلد ۳۰). تهران: دارالکتب‌الاسلامیة.

(۸۱) نجفی، محمدحسن‌بن‌باقر (۱۴۰۴ق). جواهرالکلام (عباس قوچانی و علی آخوندی، محققان) (جلد ۳۶). چاپ ۷، قم: دار احیاء التراث العربی.

(۸۲) نوربها، رضا (۱۳۶۹). زمینه حقوق جزای عمومی. چاپ ۱، تهران: کانون وکلا.

(۸۳) هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۴۱۷ق) (جلد ۱). بحوث فی علم‌الاصول (تقریرات درس خارج شهید محمدباقر صدر). چاپ ۳، قم: مؤسسه دائرة‌المعارف الفقه‌الاسلامی.

84) Brettschneider, C. (2007). The rights of the guilty: Punishment and political legitimacy. *Political Theory*, 35(2), 175-199.
<https://doi.org/10.1177/0090591706297961>

85) Cabot, R. C. (1934). The meaning of right and wrong. Macmillan.

86) Dubber, M. D. (2004). A political theory of criminal law: Autonomy and the legitimacy of state punishment. *SSRN Electronic Journal*.
<https://doi.org/10.2139/ssrn.494184>

87) Elliott, H. (1999). The limits of the golden rule. *Population and Environment*, 20(6), 561-565.
<https://doi.org/10.1023/A:1023352227851>

88) Gadamer, H.-G. (1989). Truth and method. Crossroad.

89) Hanson, S. (2010). Legal method, skills and reasoning (3rd ed.). London; New York: Routledge-Cavendish.

90) Hirsch, E. D. (1967). Validity in interpretation. New Haven: Yale University

Press.

- 91) Sturtevant, E. H. (2009). Linguistic change: An introduction to the historical study of language.
- 92) Webster, D. (1851). The works of Daniel Webster: Speeches in Congress. Boston: C. C. Little and J. Brown.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) A Group of Scholars (1389 SH/2010). Farhang-nāmeḥ-ye Uṣūl al-Fiqh [Lexicon of Legal Theory]. Chāp 1, Qom: Pajooheshgāh-e 'Olūm wa Farhang-e Eslāmī [in Persian].
- 3) Abd al-Raḥmān, Kāled (1986). Uṣūl al-Tafsīr wa Qawā'eduhu. Beirut: Dār al-Nafā'is [in Arabic].
- 4) Aliakbariān, Ḥasan-'Alī (1387 SH/2008). Qā'ede-ye 'Adālat dar Feqh-e Emāmiya (Baḵš-e Goftogū bā Ḥojjat al-Eslām Šahidī) [Rule of Justice in Imāmī Jurisprudence (Interview with Ḥojjat al-Eslām Šahidī)]. Chāp 1, Pajooheshgāh-e 'Olūm wa Farhang-e Eslāmī [in Persian].
- 5) Alidūst, Abū al-Qāsem & 'Ašāyerī Monfared, Moḥammad (1388 SH/2009). Estenād-e Feqhī be-Mazāq-e Šarī'at dar Būteh-ye Naqd [Jurisprudential Reference to the Spirit of the Sharī'a under Critique]. Ḥoqūq-e Eslāmī [Islamic Law], 22, 7-36 [in Persian].
- 6) Ališāhi Qal'eh-joqī, Abū al-Faẓl & Nāserī Moqaddam, Ḥosayn (1390 SH/2011). Čistī wa Kārkard-hā-ye "Mazāq-e Šarī'at" [The Nature and Functions of the Spirit of Sharī'a]. Feqh o Uṣūl [Jurisprudence and Principles], 43(1). doi: 10.22067/fiqh.v0i2.11106 [in Persian].
- 7) al-Šarīf, Moḥammad Mahdī (1399 SH/2020). Manteq-e Ḥoqūq [Logic of Law]. Chāp 5, Tehran: Šerkat-e Sahāmī Enteshār [in Persian].
- 8) Amīd, Mūsā (1342 SH/1963). Heba wa Wašīyat dar Ḥoqūq-e Madanī-ye Īrān [Gift and Testament in Iranian Civil Law]. Tehran: Čāphāna-ye 'Elmī [in Persian].
- 9) Āmolī, Mīrzā Hāšem (1370 SH/1991). Badāye' al-Afkār fī al-Uṣūl. Chāp 1, Najaf: al-Maṭba'a al-'Ilmiya [in Arabic].
- 10) Andalīb-e Hamadānī, Moḥammad & Sotūdeh, Ḥamīd (1391 SH/2012). Mazāq-e Šarī'at; Jostārī dar E'tebār-sangī wa Kārāmadi [The Spirit of Sharī'a: A Study on Validity and Effectiveness]. Feqh-e Ahl al-Bayt, 70-71, 106-141 [in Persian].
- 11) Anšārī, Mas'ūd & Ṭāherī, Moḥammad 'Alī (1386 SH/2007). Dānešnāmeḥ-ye Ḥuqūq-e Khoṣūšī (Vol. 3) [Encyclopedia of Private Law]. Chāp 2, Mehrāb-e Fekr [in Persian].
- 12) Anšārī, Mortazā (1428 AH/2007). Farā'ed al-Uṣūl (Vol. 4). Chāp 9, Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī [in Arabic].
- 13) A'rāfi, 'Alī-Rezā (1400 SH/2021). Dars-e Khārej Uṣūl al-Fiqh [Advanced Jurisprudential Principles Class]. Available at <https://www.eshia.ir> [in Persian].
- 14) Brettschneider, C. (2007). The rights of the guilty: Punishment and political legitimacy. Political Theory, 35(2), 175-199. <https://doi.org/10.1177/0090591706297961>
- 15) Cabot, R. C. (1934). The meaning of right and wrong. Macmillan.
- 16) Derāyatī, Ḥamīd (1401 SH/2022). Dars-e Khārej Uṣūl al-Fiqh [Advanced Course in Principles of Jurisprudence]. Available at <https://www.eshia.ir> [in Persian].

- 17) Dubber, M. D. (2004). A political theory of criminal law: Autonomy and the legitimacy of state punishment. SSRN Electronic Journal.
<https://doi.org/10.2139/ssrn.494184>
- 18) Elhām, Ġolām-Ĥosayn & Borhānī, Moḥsen (1400 SH/2021). Daramadī bar Ḥuqūq-e Jāzā-ye ‘Ommūmī (Vol. 2) [An Introduction to Public Criminal Law]. Chāp 6, Tehran: Mizān [in Persian].
- 19) Elliott, H. (1999). The limits of the golden rule. Population and Environment, 20(6), 561–565. <https://doi.org/10.1023/A:1023352227851>
- 20) Eslāmī, Rezā (1384 SH/2005). Manzūma-ye Mabāḥes al-Fāz ‘Elm-e Uṣūl [Systematic Issues of Terms in Legal Theory]. Naqd o Naẓar [Critique and View], 10(37–38), 105–142 [in Persian].
- 21) Esmā‘il-pūr, Moḥammad ‘Alī (1395 SH/2016). Majma‘ al-Afkār wa Maṭraḥ al-Anẓār (taqrīrāt-e dars-e Mīrzā Hāšem Āmolī) (Vol. 1) [Collection of Thoughts and Views (Lecture Notes of Mīrzā Hāšem Āmolī)]. Chāp 1, Qom: al-Maṭba‘a al-‘Ilmiya [in Persian].
- 22) Faqīhī, Moḥsen (1398 SH/2019). Dars-e Khārej Feqh [Advanced Course in Jurisprudence]. Available at <https://www.eshia.ir> [in Persian].
- 23) Farāhīdī, Ḳalīl ibn Aḥmad (1409 AH/1989). al-‘Ayn (Vol. 5). Qom: Dār al-Hijra [in Arabic].
- 24) Fayāz, Moḥammad Eṣḥāq (1422 AH/2001). Muḥāḍarāt fī Uṣūl al-Fiqh (Vol. 5). Chāp 1, Qom: Mu‘assasa Iḥyā‘ Āṭār al-Imām al-Ḳū‘ī [in Arabic].
- 25) Fayūmī, Aḥmad ibn Moḥammad (1397 SH/2018). al-Miṣbāḥ al-Munīr fī Ġharīb al-Ṣarḥ al-Kabīr lil-Rāfe‘ī (Vol. 2) [The Illuminating Lamp on Rare Words in Rāfe‘ī’s Grand Commentary]. Qom: Dār al-Hijra [in Arabic].
- 26) Gadamer, H.-G. (1989). Truth and method. Crossroad.
- 27) Goldūziān, Īraj (1384 SH/2005). Maḥṣā-ye Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī [Commentary on the Islamic Penal Code]. Chāp 5, Tehran: Majd [in Persian].
- 28) Gorjī-e Azandariānī, ‘Alī-Akbar (1388 SH/2009). Dar Takāpū-ye Ḥoqūq-e Asāsī [In Search of Constitutional Law]. Tehran: Jangal [in Persian].
- 29) Ḥā‘erī Eṣfahānī, Moḥammad Ḥosayn (1404 AH/1984). al-Fuṣūl al-Ġarawīya fī Uṣūl al-Fiqhiya (Vol. 1). Chāp 1, Qom: Dār Iḥyā‘ al-‘Ulūm al-Islāmiya [in Arabic].
- 30) Ḥanafī, Ḥasan (2005). Min al-Naṣṣ ilā al-Wāqi‘: Muḥāwala li-I‘ādat Binā‘ ‘Ilm Uṣūl al-Fiqh. Beirut: Dār al-Madār al-Islāmī [in Arabic].
- 31) Hanson, S. (2010). Legal method, skills and reasoning (3rd ed.). London; New York: Routledge-Cavendish.
- 32) Hāšemī Ṣahrūdī, Sayyed Maḥmūd (1417 AH/1996). Buḥūt fī ‘Ilm al-Uṣūl (Taqrīrāt Dars-e Khārej-e Ṣahīd Moḥammad Bāqer Ṣadr) (Vol. 1) [Studies in Principles of Jurisprudence (Lecture Notes of Martyr Moḥammad Bāqer Ṣadr’s Advanced Class)]. Chāp 3, Qom: Mu‘assasa Dā‘erat al-Ma‘āref al-Feqh al-Eslāmī [in Arabic].
- 33) Hirsch, E. D. (1967). Validity in interpretation. New Haven: Yale University Press.
- 34) Ḥorr ‘Āmelī, Moḥammad ibn Ḥasan (1409 AH/1988). Wasā‘el al-Shī‘a (Vols. 18

- & 27). Châp 3, Qom: Mu'assasa Āl al-Bayt ('alayhim al-salām) li-Iḥyā' al-Turāth [in Arabic].
- 35) Ḥoseynī 'Āmelī, Moḥammad Jawād (1409 AH/1988). Miftāḥ al-Karāma (Vol. 1). Châp 1, Qom: Mu'assasa al-Nashr al-Islāmī [in Arabic].
- 36) Ḥoseynī Qā'em-Maqāmī, 'Abbās (1378 SH/1999). Kāvoš-hā-ye Feqhī [Jurisprudential Explorations]. Tehran: Amīr Kabīr [in Persian].
- 37) Ibn Jawzī, Abū al-Faraj Jamāl al-Dīn (1994 AD). Talbīs Iblīs. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiya [in Arabic].
- 38) Ja'farī Langarūdī, Moḥammad Ja'far (1390 SH/2011). Ḥuqūq-e Madanī; Waṣīyat [Civil Law; Testament]. Châp 3, Tehran: Ganj-e Dāneš [in Persian].
- 39) Jawharī, Abū Naṣr Esmā'īl ibn Ḥammād (1407 AH/1987). al-Ṣiḥāḥ Taj al-Luḡa wa Ṣiḥāḥ al-'Arabīya. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn [in Arabic].
- 40) Karakī, Ṣayḡ Nūr al-Dīn (1414 AH/1993). Jāme' al-Maqāṣed fi Ṣarḥ al-Qawā'id (Vol. 13). Châp 2, Qom: Mu'assasa Āl al-Bayt ('a) [in Arabic].
- 41) Kāṣef al-Ġeṭā', Ja'far ibn Qeḍr (1420 AH/1999). Kaṣf al-Ġeṭā' 'an Mohimmāt al-Ṣarī'a al-Ġarrā. Qom: Daftar-e Tablīgāt-e Eslāmī Ḥowzeh-ye 'Elmiya-ye Qom [in Arabic].
- 42) Kātūziān, Nāṣer (1369 SH/1990). Waṣīyat dar Ḥoqūq-e Madanī-ye Īrān [Testament in Iranian Civil Law]. Châp 2, Tehran: Kānūn-e Vokālā-ye Dādgostari Markaz [in Persian].
- 43) Kātūziān, Nāṣer (1377 SH/1998). A'māl-e Ḥoqūqī [Legal Acts]. Tehran: Šerkat-e Sahāmī Enteshār [in Persian].
- 44) Kātūziān, Nāṣer (1377 SH/1998). Falsafe-ye Ḥoqūq (Vol. 3) [Philosophy of Law]. Châp 1, Tehran: Šerkat-e Sahāmī Enteshār [in Persian].
- 45) Kātūziān, Nāṣer (1379 SH/2000). Ḥoqūq-e Madanī; Qawā'id-e 'Ommūmi-ye Qārārdād-hā, En'eqād wa E'tebār-e Qārārdād (Vol. 2) [Civil Law; General Rules of Contracts: Formation and Validity]. Châp 5, Tehran: Šerkat-e Sahāmī Enteshār [in Persian].
- 46) Kātūziān, Nāṣer (1388 SH/2009). Falsafe-ye Ḥoqūq (Vols. 1-2) [Philosophy of Law]. Châp 3, Tehran: Šerkat-e Sahāmī Enteshār [in Persian].
- 47) Kātūziān, Nāṣer (1389 SH/2010). Šiveh-ye Tajrobī-ye Taḥqīq dar Ḥoqūq [Experimental Method of Research in Law]. Tehran: Šerkat-e Sahāmī Enteshār [in Persian].
- 48) Khorāsānī, Moḥammad Kāẓem (1409 AH/1988). Kifāyat al-Uṣūl (Vol. 1). Châp 1, Qom: Mu'assasa Āl al-Bayt ('alayhim al-salām) li-Iḥyā' al-Turāth [in Arabic].
- 49) Kolaynī, Moḥammad ibn Ya'qūb (1407 AH/1987). al-Kāfi (Vol. 8). Châp 4, Tehran: Dār al-Kutub al-Eslāmīya [in Arabic].
- 50) Kū'ī, Sayyed Abū al-Qāsem (1421 AH/2000). Mawṣū'at al-Imām al-Kū'ī (Vol. 12). Qom: Mu'assasa Iḥyā' Āṭār al-Imām al-Kū'ī [in Arabic].
- 51) Mar'ašī Najafī, Šihāb al-Dīn (n.d.). al-Qawl al-Rašīd fi al-Iḡtiḥād wa al-Taqlīd. Qom: Bī-nā [in Arabic].
- 52) Meškīnī, 'Alī (1371 SH/1992). Eṣṭelāḥāt al-Uṣūl (Vol. 1) [Technical Terms of Legal Theory]. Châp 5, Qom: Našr al-Hādī [in Persian].
- 53) Moḥammadi, Sayyed Šādeq (1399 SH/2020). Ḥojjīyat-e Mazāq-e Šarī'at; Āsīb-

- šenāsī wa Rāhkār-hā [Authority of the Spirit of Sharī'a: Challenges and Solutions]. Do-fasl-nāmeḥ-ye 'Elmī-Pajūhešī-ye Uṣūl-e Feqh-e Ḥowzeh, 4(5), 133-164 [in Persian].
- 54) Moḥaqqueq Dāmād, Sayyed Moṣṭafā (1389 SH/2010). Qawā'ed-e Feqh; Baḡš-e Madanī (Mālekīyat wa Mas'ūliyat) [Jurisprudential Rules: Civil Section (Ownership and Responsibility)]. Chāp 28, Tehran: Markaz-e Našr-e 'Olūm-e Eslāmī [in Persian].
- 55) Moḥaqqueq Dāmād, Sayyed Moṣṭafā, Ḥoseynī-Nasab, Sayyed Moṣṭafā & Pūrmohammadī, Reżā (1402 SH/2023). Uṣūl-e Feqh-e Tahlilī (Daftar-e Awwal: Tafsīr-e Feqhī) [Analytical Principles of Jurisprudence (Part I: Jurisprudential Interpretation)]. Chāp 3, Qom: Būstān-e Ketāb [in Persian].
- 56) Montazerī, Ḥosayn 'Alī (1415 AH/1994). Nihāyat al-Uṣūl. Chāp 1, Tehran: Našr-e Tafakkor [in Arabic].
- 57) Moṣṭafawī, Sayyed Kāẓem (1395 SH/2016). Dars-e Khārej Uṣūl al-Fiqh [Advanced Course in Principles of Jurisprudence]. Available at <https://www.eshia.ir> [in Persian].
- 58) Moṣṭafawī, Sayyed Kāẓem (1400 SH/2021). Dars-e Khārej Uṣūl al-Fiqh [Advanced Course in Principles of Jurisprudence]. Available at <https://www.eshia.ir> [in Persian].
- 59) Moṭāḥharī, Mortazā (1372 SH/1993). Maḡmū'eh-ye Āṭār (Vol. 20) [Collected Works, Vol. 20]. Chāp 8, Qom: Šadrā [in Persian].
- 60) Mūsizādeh Kūfī, Mahdī, Najafī Abrandābādī, 'Alī-Ḥosayn, Šāmlū, Bāqer & Maḡmūdī Jānkīf, Firūz (1400 SH/2021). Ḥaqq-e Keyfar-e Kord-bonyād [Micro-Founded Criminal Punishment]. Faslnāmeḥ-ye Pajooohesh-e Ḥoqūq-e Keyfari [Journal of Criminal Law Research], 10(36), 43-76. doi: 10.22054/jclr.2021.53531.2144 [in Persian].
- 61) Muẓaffar, Moḥammad Reżā (1375 SH/1996). Uṣūl al-Fiqh (Vol. 1). Chāp 5, Qom: Esmā'iliān [in Arabic].
- 62) Nā'inī, Moḥammad Ḥosayn (1376 SH/1997). Fawā'ed al-Uṣūl (Taqrīrāt-e Dars-e Moḥammad Ḥosayn Mīrzā-ye Nā'inī be-Qalam-e Moḥammad 'Alī Kāẓemī Khorāsānī) (Vols. 1 & 3). Chāp 1, Qom: Jamā'at al-Modarresin fi al-Ḥawza al-'Ilmiya [in Arabic].
- 63) Najafī, Moḥammad Ḥasan ibn Bāqer (1362 SH/1983). Jawāher al-Kalām fi Šarḥ Šarāye' al-Eslām. Tehran: Dār al-Kutub al-Eslāmiya [in Arabic].
- 64) Najafī, Moḥammad Ḥasan ibn Bāqer (1404 AH/1984). Jawāher al-Kalām (Vol. 36). Chāp 7, Qom: Dār Iḥyā' al-Turāt al-'Arabī [in Arabic].
- 65) Nūrbahā, Reżā (1369 SH/1990). Zamīneh-ye Ḥoqūq-e Jāzā-ye 'Ommūmī [Introduction to Public Criminal Law]. Chāp 1, Tehran: Kānūn-e Vokālā [in Persian].
- 66) Omīdī, Jalil (1398 SH/2019). Tafsīr-e Qavānīn-e Jāzāyī [Interpretation of Penal Laws]. Chāp 1, Tehran: Mīzān [in Persian].
- 67) Pūrbāfarānī, Ḥasan (1402 SH/2023). Ḥuqūq-e Jāzā-ye Ekhtesāšī (Jarā'em 'Alayh Amniyat wa Āsāyeš-e 'Ommūmī) [Special Criminal Law (Crimes against Public Security and Peace)]. Chāp 5, Tehran: Jangal [in Persian].

- 68) Qāfi, Ḥosayn & Šarī'atī, Sa'īd (1398 SH/2019). Uṣūl-e Feqh-e Kārburdī (Vol. 1) [Applied Principles of Jurisprudence]. Chāp 20, Qom: Pajooreshgāh-e Ḥowzeh wa Dānešgāh [in Persian].
- 69) Qīāsī, Jalāl al-Dīn (1398 SH/2019). Roš-e Tafsīr-e Qavānīn-e Keyfari [Method of Interpreting Criminal Laws]. Chāp 2, Qom: Būstān-e Ketāb [in Persian].
- 70) Qodsī, Aḥmad (1428 AH/2007). Anwār al-Uṣūl (Taqrīrāt-e Dars-e Nāšer Makārem Širāzī) (Vol. 2). Qom: Madrese-ye al-Imām 'Alī ibn Abī Ṭāleb ('a) [in Arabic].
- 71) Qomī, Abū al-Qāsem ibn Moḥammad Ḥasan (1375 SH/1996). Ġanā'em al-Ayyām fi Masā'el al-Ḥalāl wa al-Ḥarām (Vol. 2). Chāp 1, Qom: Maktab al-E'lām al-Eslāmī [in Arabic].
- 72) Qomī, Abū al-Qāsem ibn Moḥammad Ḥasan (1430 AH/2009). al-Qawānīn al-Muḥkama fi al-Uṣūl (Vols. 1, 2, & 4). Chāp 1, Iḥyā' al-Kutub al-Eslāmīya [in Arabic].
- 73) Qorbānī, Raḥīmeḥ, Sālārzā'ī, Amīr-Ḥamzeh & Keykhā, Moḥammad-Rezā (1397 SH/2018). Vākāvi-ye Feqhī-Ḥoqūqī-ye Ḥaqq-e Ḥabs wa Čāleš-hā-ye Farārū-ye Māddah 1085 Qānūn-e Madanī [Jurisprudential-Legal Analysis of Retention Right and Challenges Facing Article 1085 of Civil Code]. Dofasl-nāmeḥ-ye 'Elmī-ye Dāneš-e Ḥoqūq-e Madanī [Civil Law Journal], 7(1), 89-98 [in Persian].
- 74) Rāḡeb Eṣfahānī, Ḥosayn ibn Moḥammad (1412 AH/1992). Mufradāt Alfāẓ al-Qur'ān [Dictionary of Qur'ānic Terms]. Beirut: Dār al-Šāmīya [in Arabic].
- 75) Rūḥānī, Sayyed Moḥammad Šādeq (1412 AH/1992). Feqh al-Šādeq (Vol. 15). Qom: Dār al-Kutub [in Arabic].
- 76) Sabzawārī, Sayyed 'Abd al-A'lā (n.d.). Mohadhdhab al-Aḥkām fi Bayān al-Ḥalāl wa al-Ḥarām. Qom: Dār al-Tafsīr [in Arabic].
- 77) Šafā'ī, Sayyed Ḥosayn & Emāmī, Asad-Allāh (1393 SH/2014). Moḳtaṣar-e Ḥoqūq-e Kānavādeḥ [Concise Family Law]. Chāp 40, Tehran: Mizān [in Persian].
- 78) Šafā'ī, Sayyed Ḥosayn & Ša'bānī Kondesari, Hādī (1397 SH/2018). Ḥoqūq-e Madanī; Waṣīyat, Erṯ wa Šof'a [Civil Law: Testament, Inheritance, and Pre-emption]. Chāp 1, Tehran: Šerkat-e Sahāmī Enteshār [in Persian].
- 79) Šafari, Sajād & Mehrpūr, Ḥosayn (1397 SH/2018). Rūḥ-e Qānūn dar Ḥoqūq-e Īrān [The Spirit of Law in Iranian Law]. Maḡalla-ye Ḥoqūqī-ye Dādgoṣtarī [Judiciary Law Journal], 82(103), 201-218. doi: 10.22106/jlj.2018.33936 [in Persian].
- 80) Šāker-e Eštejheh, Moḥammad Ḥosayn (1401 SH/2022). Bašt wa Qabz-e Mawzū'-e Aḥkām-e Keyfari Bar Kelāf-e Naf'-e Mottaḥam dar Partav-e Rūḥ-e Qānūn [Expansion and Restriction of Criminal Law Subjects Against Defendant's Interests in Light of the Spirit of Law]. Feqh o Uṣūl [Jurisprudence and Principles], 54(4), 73-95. doi: 10.22067/jfiqh.2021.68247.1034 [in Persian].
- 81) Shahnosh Forooshani, Mohammad Abdossaleh (1402 SH/2023). Tabīn-e Kārbest-e "Uṣūl-e Ḥoqūqī" be-Monzūr-e Ḥefẓ-e Tamāmīyat-e Neẓām-e Qānūnī dar Barābar-e Kārbest-e "Uṣūl-e Lafẓī" be-Monzūr-e Kašf-e Morād-e Qānūn-gozār [Clarifying the Utilization of "Legal Principles" for Preservation of Legal

- System Integrity, against Utilization of "Literal Principles" for Discovering Legislators' Intention]. *Pajooheshnāmeḥ-ye Hoqūq-e Eslāmī* [Journal of Islamic Law Research], 24(4), 647–674. doi: 10.30497/law.2023.245526.3463 [in Persian].
- 82) Sobḥānī, Ja'far (1383 SH/2004). *Uṣūl al-Fiḥ al-Moqāran fīmā Lā Naṣṣa Fih* [Comparative Principles of Jurisprudence in Cases Without Texts]. Qom: Mo'assasa-ye Imām Ṣādeq ('a) [in Persian].
- 83) Sobḥānī, Ja'far (1420 AH/1999). *al-Mūjaz fi Uṣūl al-Fiḥ* (Vol. 1). Chāp 2, Qom: Mo'assasa al-Imām al-Ṣādeq ('a) [in Arabic].
- 84) Sobḥānī, Ja'far (1423 AH/2002). *Tahdhīb al-Uṣūl* (Vol. 1). Chāp 1, Tehran: Mo'assasa Naṣr Ātār Imām Komeynī [in Arabic].
- 85) Šobīrī Zanjānī, Sayyed Mūsā (1419 AH/1998). *al-Nikāḥ*. Qom: Mo'assasa Pajūhešī Rāy-Pardāz [in Arabic].
- 86) Šojā'ī, 'Alī (1393 SH/2014). *Tafsīr-e Qānūn-e Jenāyī dar Partav-e Tafsīr-šenāsi wa Taḥlīl-e Goftemān* [Interpretation of Criminal Law in Light of Hermeneutics and Discourse Analysis]. Chāp 1, Tehran: Dādgostar [in Persian].
- 87) Sturtevant, E. H. (2009). *Linguistic change: An introduction to the historical study of language*.
- 88) Ṭabāṭabā'ī, Sayyed 'Alī (1418 AH/1997). *Riyāḍ al-Masā'el* (Vol. 8). Chāp 1, Qom: Mu'assasa Āl al-Bayt ('a) li-lḥyā' al-Turāt [in Arabic].
- 89) Ṭurayḥī, Faḡr al-Dīn (1365 SH/1986). *Maḡma' al-Baḥrayn* (Vol. 6). Chāp 2, Tehran: Mortaḏavī [in Arabic].
- 90) Webster, D. (1851). *The works of Daniel Webster: Speeches in Congress*. Boston: C. C. Little and J. Brown.
- 91) Zarā'at, 'Abbās (1390 SH/2011). *Šarḥ-e Mabsūṭ-e Makāsib (Šarāyeṭ-e 'Aqd-e Bay')* [Extended Commentary on Makāsib (Conditions of Sale Contract)]. Chāp 1, Tehran: Jangal [in Persian].
- 92) Zarā'at, 'Abbās (1392 SH/2013). *Šarḥ-e Mokṭaṣar-e Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī (Maṣṣūb 1392)* [Concise Commentary on the Islamic Penal Code (2013)]. Tehran: Qoqnūs [in Persian].